

Teoria przeszczepów prawnych jako paradygmat prawa porównawczego

Próba podsumowania w 50. rocznicę ukazania się monografii pt. *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law* Alana Watsona

Przemysław Kusik

Doktorant przy Zakładzie Międzynarodowej Komunikacji Prawniczej Uniwersytetu Warszawskiego (językoznawstwo) i Instytucie Nauk Prawnych Akademii Humanitas (prawo), tłumacz przysięgły, magister prawa i filologii angielskiej.

✉ przemyslaw.kusik@englaw.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7298-1245>

The Legal Transplant Theory as a Paradigm of Comparative Law: An Attempt at a Summary on the 50th Anniversary of the Publication of Legal Transplants: An Approach to Comparative Law by Alan Watson

While Watson was not the first to delve into the transfers of law across legal systems' boundaries, his seminal contribution marked the beginning of a sophisticated research stream, reaching the status of a comparative law paradigm. The paper advocates for the wider adoption of the concept of legal transplants by scholars, lawmakers and practitioners as a valuable intellectual framework. To substantiate the claim that the transplant theory is indeed a paradigm of comparative law, the author undertakes its reconstruction based on six key components, providing a concise overview of the central tenets of the legal transplant scholarship. The sheer volume of this scholarship shows that what Watson projected back in 1974 in the subtitle of his book has indeed come true. This paper also argues for building connections between legal transplants and related research streams, including cultural diffusion, diffusion of innovations and policy transfer.

Słowa kluczowe: Alan Watson, przeszczepy prawne, prawo porównawcze, paradygmat, badania nad dyfuzją

Key words: Alan Watson, legal transplants, comparative law, paradigm, diffusion research

<https://doi.org/10.32082/fp.3.2024.1265>

1. Wprowadzenie

Co łączy ogrodnictwo i transplantologię z prawem? Poza tym, że każda z tych dziedzin jest nieuchronnie poddana w mniejszym lub większym stopniu regulacji prawnej, stały się one dla prawników – przede wszystkim komparatystów prawnych – inspiracją do metaforycznego opisu znanego od tysięcy lat zjawiska, w literaturze międzynarodowej określanego najczęściej mianem *legal transplant*¹. Spośród kilku propozycji terminologicznych, które pojawiły się w polskiej doktrynie – rzadko posługującej się tym pojęciem² – najlepszą jest termin „przeszczep prawny”³. Jakkolwiek niezgrabny może się on wydawać, zasadność jego użycia zostanie wyjaśniona w dalszej części artykułu.

Najkrócej mówiąc, termin „przeszczep prawny” odnosi się do rozprzestrzeniania się idei prawnych niezależnie od granic politycznych i kulturowych⁴. Dotyczy on przenoszenia reguł czy systemów prawa z jednego państwa do innego lub z jednej populacji do drugiej⁵. Zgodnie z nieco bardziej szczegółową, a zarazem elastyczną definicją termin ten oznacza korzystanie z obcych rozwiązań prawnych w przyjmującym te rozwiązania systemie prawnym (innymi słowy, transfer tych rozwiązań między obcym systemem prawnym a systemem przyjmującym), którego przedmiotem jest jakaś treść normatywna – cechująca się znacznym ładunkiem nowości normatywnej – w jej formie prawnej stanowiącej pewną funkcjonalną całość bądź też nowa metoda regulacji prawnej, dotychczas niewystępująca w przyjmującym systemie prawnym⁶.

Przeszczepy prawne są określane jako jeden z podstawowych wątków⁷, centralnych paradygmatów⁸ czy klasycznych toposów⁹ współczesnego prawa porównawczego (komparatystyki prawniczej¹⁰). Choć w 2024 r. mija pół wieku od ukazania się pierwszego wydania słynnego dzieła Alana Watsona¹¹ pt. *Legal*

2010, s. 10, 15. Do definicji tej odwołuje się także C. Nowak, *Wpływ...*, s. 66–67.

- 7 Zob. J.W. Cairns, *Watson, Walton, and the History of Legal Transplants*, „Georgia Journal of International & Comparative Law” 2013, nr 41, s. 695.
- 8 M. Graziadei, *Comparative Law, Transplants, and Receptions*, w: *The Oxford Handbook of Comparative Law*, red. M. Reimann, R. Zimmermann, Oxford 2019, s. 443.
- 9 E. Grande, *Legal Transplants and the Inoculation Effect: How American Criminal Procedure Has Affected Continental Europe*, „The American Journal of Comparative Law” 2016, t. 64, nr 3.
- 10 Obszar badawczy, o którym mowa, jest w języku polskim określane terminami „prawo porównawcze” i „komparatystyka prawnicza”; należy je traktować jako synonimy. Zob. B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012, s. 23. W niniejszym opracowaniu – m.in. w ślad za polskim przykładem dzieła Marca Ancela – stosowany będzie termin „prawo porównawcze”. Zob. M. Ancel, *Znaczenie i metody prawa porównawczego*, przeł. K. Piasecki, Warszawa 1979. Pewną jego zaletą jest możliwość bezpośredniego odzwierciedlenia kontrowersji terminologicznych, które rodzą podobne terminy w innych językach (np. *comparative law*). Kontrowersje te są związane z pytaniem o to, czy prawo porównawcze jest niezależnym obszarem badawczym – (sub)dyscypliną – czy też jedynie metodą badania prawa. Zob. E. Özücü, *The Enigma of Comparative Law: Variations on a Theme for the Twenty-First Century*, Leiden 2004, s. 7–18. Autor przychyliła się do pierwszego z powyższych stanowisk. Tak m.in. P. Legrand, *Comparative Legal Studies and Commitment to Theory*, „The Modern Law Review Limited” 1995, nr 58, s. 264–265; J. Husa, *A New Introduction to Comparative Law*, Oxford–London 2015, s. 29–30; M. Ancel, *Znaczenie...*, s. 57–60; G. Samuel, *An Introduction to Comparative Law Theory and Method*, Oxford–Portland 2014, s. 16; A. Watson, *Legal Transplants...*, s. 9; tenże, *Society and Legal Change*, Philadelphia 2001, s. 140–141.
- 11 Wybitny szkocki romanista, historyk prawa i komparatysta zmarły w 2018 r. Wykładowca uniwersytetów w Wielkiej Brytanii, RPA i Stanach Zjednoczonych. Zaprzyjżniony

1 Zob. J. Husa, *Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence. Reflections on the Rule of Law*, „Chinese Journal of Comparative Law” 2018, t. 6, nr 2, s. 136.

2 A. Watson, M. Jońca, *Zapożyczenia to droga, na której rozwija się prawo*, „Zeszyty Prawnicze” 2012, t. 12, nr 1, s. 181–182.

3 Tak też C. Nowak, *Wpływ procesów globalizacyjnych na polskie prawo karne*, Warszawa 2014, s. 68.

4 J. Fedtke, *Legal Transplants*, w: *Elgar Encyclopedia of Comparative Law*, red. J.M. Smits, Cheltenham–Northampton 2006, s. 434.

5 A. Watson, *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*, Athens–London 1993, s. 21.

6 M.Z. Król, *Legal Culture and Legal Transplants*, w: *Rapports Polonais: XVIIIe Congrès International de droit comparé, XVIIIe Congress of Comparative Law Washington, 25.VII–1.VIII.2010*, red. B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, Łódź

*Transplants: An Approach to Comparative Law*¹², które zainicjowało – a raczej na nowo rozbudziło i wprowadziło na nowe tory – dyskusję na temat przeszczepów prawnych, to wielowątkowe zagadnienie cieszy się nie słabnącym zainteresowaniem komparatystów, a dyskusja wokół niego znacznie wykracza poza pierwotny wykład A. Watsona¹³. Pomimo początkowo krytycznego odbioru monografia A. Watsona należy dziś do klasyki literatury prawnoporównawczej¹⁴.

szerszego wprowadzenia do polskiego dyskursu, czy też odciąć je brzytwą Ockhama?

Tezę niniejszego artykułu jest stwierdzenie, że posługiwanie się pojęciem przeszczepów prawnych – również w polskim dyskursie – jest zasadne. Przemawia za tym przede wszystkim fakt, że wypracowana w literaturze prawnoporównawczej teoria przeszczepów prawnych, dla której pojęcie to jest symboliczne, ma charakter paradygmatyczny, a zatem wprowadza pewne szcze-

Istotą przeszczepów prawnych jest przekraczanie przez pewne treści normatywne czy metody regulacji prawnej granic między systemami prawnymi – a tym samym granic kulturowych i najczęściej językowych.

Jak jednak wspomniano powyżej, w polskiej literaturze pojęcie przeszczepów prawnych nie jest zbyt popularne. Pojawia się zatem pytanie, czy posługiwanie się nim ma sens, to znaczy, czy posiada ono jakieś szczególne zalety – ewentualnie czy niesie za sobą pewne nowe treści – w porównaniu do dobrze znanego polskim prawnikom terminu „repcja”. Czy należy przychylić się do coraz częstszych prób jego

gólne ramy spojrzenia na zdefiniowane wyżej zjawisko. Ta perspektywa i zgromadzony wokół niej zasób wiedzy mogą być wartościowe nie tylko dla nauki prawa porównawczego, lecz także dla innych dziedzin prawa, prawodawstwa i praktyki prawniczej. Aby dokładniej uzasadnić postawioną tezę, w pkt 5 niniejszego opracowania zostanie podjęta próba rekonstrukcji paradygmatu przeszczepów prawnych¹⁵, którą poprzedzi omówienie zagadnień terminologicznych (pkt 2) oraz miejsca badań nad przeszczepami prawnymi w nauce prawa (pkt 3) i na tle pokrewnych nurtów badawczych w innych dyscyplinach (pkt 4). Rozważania zostaną podsumowane w pkt 6.

z Uniwersytetem w Belgradzie, gdzie założył *Alan Watson Foundation*. Odwiedzał również Polskę – w 2008 r. wygłosił wykład najpierw w Collegium Iuridicum Uniwersytetu Warszawskiego (za tę informację autor pragnie podziękować Recenzentowi), a następnie w Collegium Iuridicum Uniwersytetu Jagiellońskiego. S. Avramović, *In Memoriam: Alan Watson (1933–2018)*, „Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review” 2018, nr 4; A. Watson, M. Jońca, *Zapożyczenia...*, dz. cyt.

12 Drugie wydanie ukazało się w 1993 r. bez zmian w stosunku do pierwotnego tekstu, do którego A. Watson dodał posłowie. A. Watson, *Legal Transplants...*, dz. cyt.

13 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 639.

14 Tamże, s. 639, 695–696.

15 Określenie teorii przeszczepów prawnych jako paradygmatu nie jest nowością, przy czym w literaturze brakuje dokładnego wyjaśnienia, dlaczego taką rolę należałoby jej przypisywać. Zob. M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 443; J.L. Short, *Transplanting Law in a Globalized World: Private Transnational Regulation and the Legal Transplant Paradigm*, w: *Comparative Law and Regulation*, red. F. Bignami, D. Zaring, Cheltenham–Northampton 2016.

Na samym początku należy zastrzec, że niniejsze opracowanie stanowi skrótowe i siłą rzeczy wybiórcze podsumowanie dotychczasowego dorobku badań nad przeszczepami prawnymi¹⁶, a jego intencją jest zasygnalizowanie pewnych podstawowych kwestii. Już jakiś czas temu Krzysztof Oplustil i Arkadiusz Radwan zauważyli, że pomimo skali zjawiska przeszczepów prawnych w Polsce rodzime prawoznawstwo nie wypracowało żadnej formalnej metodologii przeszczepiania prawa¹⁷. Choć artykuł niniejszy nie pretenduje do tego zadania, może on stać się inspiracją dla podjęcia prac w zasugerowanym przez wymienionych autorów kierunku.

2. Kontrowersje wokół terminu „przeszczep prawny”, czyli „bitwa na metafory”

Użycie w latach 70. ubiegłego wieku terminu *transplant* jako metafory przenoszenia reguł i instytucji prawnych nie dziwi, jeśli weźmie się pod uwagę żywą wówczas dyskusję na temat przeszczepiania organów¹⁸. Oprócz A. Watsona w tym samym roku (1974) metaforą tą posłużył się Otto Kahn-Freund¹⁹. Wbrew obiegowym opiniom termin ten nie był jednak zupełną

nowością. W 1927 r. określenia *transplantation of a legal system* użył szkocki adwokat Frederick P. Walton²⁰. Mniej znane wydaje się posłużenie się terminem *transplantation* przez przedstawiciela amerykańskiego realizmu prawniczego – Jerome’a Franka, który zresztą przytacza swoją korespondencję z O. Kahn-Freundem²¹. Znacznie wcześniej omawiane pojęcie zastosował Jeremy Bentham w dziele pt. *Of the Influence of Time and Place in Matters of Legislation*²².

Wcześniejsze przypadki użycia słowa *transplant* – choć w formie czasownikowej odnotowywanego w kontekście medycznym od XVIII w.²³ – nie były najpewniej aluzją do chirurgii. Jego użycie w języku angielskim znane jest od XV w. w odniesieniu do rolnictwa, a następnie rozszerzyło się ono na konteksty ogrodnictwa (gdzie oznacza przesadzenie rośliny z jednego miejsca na inne)²⁴ i – już w bardziej metaforycznym znaczeniu – kolonializmu. W XVII w. rzeczownik *plantation* stał się terminem określającym kolonie (np. *Virginia Plantation*), skąd nie było już daleko do kontekstów prawnych²⁵. Później słowo *transplant* pojawiło się jeszcze w kontekście mikrobiologii²⁶. Współcześnie wyraz *transplant* jest dość ogólny i dotyczy przenoszenia czegoś z jednego miejsca na inne lub od jednej osoby do innej²⁷. Metafora przeszczepiania prawa nie jest zupełnie obca również polskiej doktrynie. Pojawia się ona np. w publikacji

16 Za istotne ograniczenie przeprowadzonych badań należy uznać własne kompetencje językowe autora. Mimo wszystko – choć w artykule przytoczono głównie literaturę polskojęzyczną i anglojęzyczną – możliwie szeroko reprezentowani są przedstawiciele prawa porównawczego z różnych krajów.

17 K. Oplustil, A. Radwan, *Company Law in Poland: Between Autonomous Development and Legal Transplants*, w: *Private Law in Eastern Europe: Autonomous Developments or Legal Transplants?*, red. C. Jessel-Holst, R. Kulms, A. Trunk, Tübingen 2010, s. 467.

18 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 643–644.

19 O. Kahn-Freund, *On Uses and Misuses of Comparative Law*, „*Modern Law Review*” 1974, t. 37, nr 1. Zbliżona metafora pojawiła się także u innych autorów w tym okresie. Zob. J.H. Beckstrom, *Transplantation of Legal Systems: An Early Report on the Reception of Western Laws in Ethiopia*, „*The American Journal of Comparative Law*” 1973, t. 21, nr 3; J. Rivero, *Les phénomènes d’imitation des modèles étrangers en droit administratif*, w: *Miscellanea W.J. Ganshof van der Meersch: studia ab discipulis amicisque in honorem egregii professoris edita*, t. 3, red. W.J. Ganshof van der Meersch, Bruxelles 1972; J.W. Cairns, *Watson...*, s. 665–671.

20 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 687–690; F.P. Walton, *The Historical School of Jurisprudence and Transplantations of Law*, „*Journal of Comparative Legislation and International Law*” 1927, t. 9, nr 4.

21 J. Frank, *Civil Law Influences on the Common Law – Some Reflections on „Comparative” and „Contrastive” Law*, „*University of Pennsylvania Law Review*” 1956, t. 104, nr 7, s. 915–924.

22 A. Huxley, *Jeremy Bentham on Legal Transplants*, „*Journal of Comparative Law*” 2007, t. 2, nr 2, s. 177–178.

23 *Transplant*, https://www.etymonline.com/word/transplant#etymonline_v_16898 (dostęp: 21.03.2024).

24 J. Simpson, *Oxford English Dictionary*, Oxford 2009 (CD), s.v. *transplant*.

25 A. Huxley, *Jeremy Bentham...*, s. 181–182.

26 J. Simpson, *Oxford...*, s.v. *transplant*.

27 *Transplant*, <https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english/transplant> (dostęp: 21.03.2024).

Romana Tokarczyka z 1989 r.²⁸, choć musiała być znana o wiele wcześniej, skoro w wydanym w 1905 r. tekście Alexandra Kraushara można odnaleźć sformułowanie: „przeszczepienia praw obcych na grunt stosunków, tradycją uświadomionych i zakorzenionych praktyką wiekową”²⁹.

Podobnie jak wyraz *transplant*, termin „przeszczepiac” w języku polskim – oprócz znaczenia medycznego – jest używany w kontekście ogrodniczym, zwłaszcza w sadownictwie³⁰. Jego rozumienie nie jest przy tym identyczne ze znaczeniem terminu angielskiego, gdyż odnosi się do uszlachetniania roślin, nie zaś ich przesadzania³¹. Co ciekawe, w języku angielskim w kontekście sadowniczym używa się wyrazu *graft*, który także trafił na pola medycyny³² oraz prawa³³. Czasownik „przeszczepiac” w języku polskim ma oczywiście również znaczenie metaforyczne. Mówi się np. o przeszczepieniu idei czy zasad na jakiś nowy grunt. Jego synonim – „transplantować” – jest używany przede wszystkim w znaczeniu specjalistycznym w odniesieniu do przeszczepiania tkanek lub narządów (choć bywa niekiedy odnoszony także do szczepienia roślin)³⁴. Słowa „przeszczepić” czy „przeszczepienie”

są także częstsze w znaczeniu metaforycznym³⁵. Z tych względów wyrażenie „przeszczep prawny” lepiej – choć nie idealnie z uwagi na różnicę semantyczną³⁶ – oddaje sens angielskiego terminu *legal transplant*, z grubsza przywołując na myśl wszystkie konteksty, w których ten się pojawia. Jest to tym istotniejsze, że metafory botaniczne nadal są obecne w literaturze prawnoporównawczej³⁷. Oprócz propozycji terminologicznych zgodnych z wysuniętą w niniejszym opracowaniu³⁸ w polskiej literaturze pojawiły się także takie określenia, jak „transplantacja” i „transplant (prawny)”³⁹. Należy przy tym zauważyć, że termin „transplant” jest formą

transplantacja, Narodowy Korpus Języka Polskiego, <https://cli.re/dmNYka> (dostęp: 21.03.2024).

28 R. Tokarczyk, *Wprowadzenie do komparatyki prawniczej*, Lublin 1989, s. 164.

29 A. Kraushar, *Przedmowa* wydawcy, w: I. Daniłowicz, *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi. Rozprawa opracowana w roku 1818, na temat zadany przez Radę b. Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 1905, s. 10.

30 A. Mika, *Szczepienie i przeszczepianie roślin sadowniczych*, Warszawa 1978, s. 5, 8.

31 *Przeszczepiac*, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/przeszczepiac;5485212.html> (dostęp: 21.03.2024); *przeszczepić – przeszczepiac*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/przeszczepic;2511329.html> (dostęp: 21.03.2024).

32 J. Simpson, *Oxford...*, s.v. *graft*.

33 R. Gargarella, *Constitutional Grafts and Social Rights in Latin America*, w: *Order from Transfer: Comparative Constitutional Design and Legal Culture*, red. G. Frankenberg, Cheltenham–Northampton 2013, s. 325, 342.

34 Zob. *transplantacja*, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/transplantacja;5508359.html> (dostęp: 21.03.2024); *transplantacja*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/transplantacja;2578540.html> (dostęp: 21.03.2024); *transplantować*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/78252/transplantowac> (dostęp: 21.03.2024);

transplantacja, Narodowy Korpus Języka Polskiego, <https://cli.re/dmNYka> (dostęp: 21.03.2024).

35 Zob. np. *przeszczepienie*, Narodowy Korpus Języka Polskiego, <https://cli.re/AAp1zm> (dostęp: 21.03.2024).

36 Polski termin nie odnosi się do przesadzania roślin, lecz do przeszczepiania; nie ma też oczywiście konotacji kolonialnych.

37 Np.: „Wykorzystując barwne porównania, z upodobaniem stosowane w doktrynie prawa anglosaskiego, można zauważyć, że anglosaskie przeszczepy czy nawet transpozycje rozwiązań procesowych na grunt polski nie tyle zwiędły czy się nie przyjęły, co zostały wyplenione przez ustawodawcę na mocy nowelizacji z 2016 r.” (H. Kuczyńska, *Analiza porównawcza modelu rozprawy głównej. Między kontradyktoryjnością a inkwizycyjnością*, Warszawa 2022, s. 76).

38 Zob. np. P. Bieś-Srokosz, *Legal transplants w prawie administracyjnym. Studium przypadków*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2020, t. 30, nr 1, s. 27–29; A. Doczekalska, *Język prawny w tworzeniu i transpozycji prawa Unii Europejskiej. Procesy hybrydyzacji*, Warszawa 2021, s. 169–170; H. Kuczyńska, *Analiza...*, s. 74–76; C. Nowak, *Wpływ...*, s. 65–79; T. Stawecki, *Konwergencja i dywergencja porządków prawnych w sferze tworzenia prawa*, w: *Konwergencja czy dywergencja kultur i systemów prawnych?*, red. O. Nawrot, S. Sykuna, J. Zajadło, Warszawa 2012, s. 29–34.

39 Zob. np. T. Czech, *Konsorcjum kredytowe*, Warszawa 2011, rozdz. 1.1; H. Kuczyńska, *O modelowym podejściu do postępowania karnego*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 4, s. 20–21; I. Szymczak, *Dobór ekwiwalentnych rozwiązań prawnych w procesie transplantacji prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2015, t. 77, nr 4; R. Tokarczyk, *Tworzenie prawa. Pomiędzy kulturą prawa stanowionego i kulturą ‘common law’*, w: *Konwergencja czy dywergencja...*, s. 11, 23.

błędną, gdyż rzeczownik pochodzący od czasownika „transplantować” brzmi „transplantat”⁴⁰.

Odpowiedzi wymaga jednak inne – ważniejsze – pytanie w zakresie terminologii, a mianowicie: czy jest potrzeba wprowadzenia wyrażenia „przeszczep prawny” wobec istnienia tradycyjnego⁴¹, znanego zarówno polskiej, jak i zagranicznej literaturze terminu „recepja”? Przede wszystkim należy zauważyć, że ten ostatni jest rozumiany niejednolicie. Na przykład według Alfreda Halbana recepja to „wpływ [...] w postaci przejmowania urzędów prawnych i wcielania ich do własnego rozwoju”, przy czym należy odróżnić ją od „pobudek”, czyli wpływów „w postaci impulsów, samodzielnie przetrwanych, organicznie dostosowujących się do ewolucji własnej”⁴². Stanisław

z innych systemów prawnych”⁴⁶, przy czym „recypientem nie musi być twór polityczny określony jako państwo”⁴⁷. Zdaniem Grzegorza Maronia recepja – w odróżnieniu od „powszechnego wzorowania się” – zachodzi, gdy zapożyczone normy prawne innego państwa są przejmowane w niezmiennym kształcie lub z niewielkimi modyfikacjami⁴⁸. R. Tokarczyk definiuje natomiast recepję jako „przejmowanie przez krajowy system prawa elementów praw pochodzących z zewnątrz kraju”, stwierdzając przy tym, że ma ona w zasadzie charakter dobrowolny⁴⁹. Leszek Leszczyński sugeruje, że można by za pewnego rodzaju recepcją uznać także przejmowanie rozwiązań z własnego, lecz funkcjonującego wcześniej porządku prawnego⁵⁰. Komentując panujące

Ze względu na semantyczny termin „przeszczep prawny” to najlepszy ekwiwalent powszechnego w literaturze anglojęzycznej terminu *legal transplant*.

Kutrzeba określa recepję jako „przejęcie norm przez jeden naród od drugiego”⁴³. Juliusz Bardach odróżnia recepję – obejmującą większe całości w postaci systemów, części systemów lub podstawowych instytucji – od zapożyczeń, dotyczących elementów szczegółowych⁴⁴. Zdaniem tego autora, recepja dotyczy co najmniej dwóch państw⁴⁵. Z tym nie zgadza się Anna Tunia, przyjmując szeroką definicję recepji – rozumianej jako „przejmowanie rozwiązań pochodzących

zamieszanie terminologiczne, Jarosław Reszczyński wskazuje, że „w nauce polskiej nie da się chyba obecnie uzgodnić powszechnie akceptowanego znaczenia terminu »recepja«”⁵¹.

Jeśli chodzi o terminologię stosowaną w literaturze zagranicznej, to – jak stwierdza Michele Graziadei – termin *reception*, choć niekiedy używany jako synonim terminu *legal transplant*, ma specyficzną

40 *Transplantat*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/transplantat;2578541.html> (dostęp: 23.03.2024).

41 T. Stawecki, *Konwergencja...*, s. 27.

42 A. Halban, *Wpływy obce jako samodzielny przedmiot badań w zakresie prawa*, w: *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. 1. *Referaty*, Lwów 1925, s. 1.

43 S. Kutrzeba, *Kilka uwag o recepji w prawie*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Leona Pnińskiego*, t. 2, Lwów 1936, s. 31–32.

44 J. Bardach, *Recepja w historii państwa i prawa*, w: tegoż, *Themis a Clío czyli prawo a historia*, Warszawa 2001, s. 36.

45 Tamże, s. 77, 86.

46 A. Tunia, *Recepja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*, Lublin 2015, s. 17.

47 Tamże, s. 94–95.

48 G. Maroń, *Wstęp do prawoznawstwa*, Rzeszów 2011, s. 52.

49 R. Tokarczyk, *Tworzenie...*, s. 10–11.

50 L. Leszczyński, *Konwergencja w prawie a uniwersalizacja aksjologii prawnej. Przykład recepji prawa i dialogu orzeczniczego*, w: *Konwergencja czy dywergencja...*, s. 105.

51 J. Reszczyński, *Recepja prawa jako zjawisko kulturowe*, w: *'Vetera novis augere'. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. 2, red. S. Grodziski i in., Kraków 2010, s. 883–884.

konotację globalnych transferów prawa⁵². Intuicja ta wydaje się słuszna, biorąc pod uwagę znane przykłady „klasycznych” recepcji – np. prawa rzymskiego⁵³. Ze względu na tę konotację, a także chaos terminologiczny wydaje się, że w języku polskim termin „przeszczep prawny” jest potrzebny. Może on posłużyć do oznaczenia szerszego zbioru zjawisk o różnej skali i o różnych przedmiotach, mających jednak wspólny element w postaci przekroczenia przez pewną treść (metodę) prawną bariery między różnymi, niekoniecznie państwowymi systemami prawnymi.

Na koniec tego rozdziału należy jednak wspomnieć, że termin „przeszczep prawny” (*legal transplant*) – choć współcześnie powszechnie stosowany przez piszących po angielsku komparatystów – nie jest niekontrolowanej. W literaturze prawnoporównawczej toczą się spory o to, która metafora najlepiej oddaje zjawisko przeszczepów prawnych, co zostało nawet określone mianem „bitwy na metafory” (ang. *battle of metaphors*)⁵⁴. Jest to związane z dyskusją na temat charakteru przeszczepów prawnych, o której będzie mowa w pkt 5.1. Inne propozycje terminologiczne to np. *legal irritant* („drażniący bodziec prawny”)⁵⁵, *transposition* („transpozycja”)⁵⁶ i *legal transfer* („transfer prawny”)⁵⁷.

3. Badania nad przeszczepami prawnymi jako nurt prawa porównawczego

Przeszczepy prawne stanowią stosunkowo nowe pole badawcze, a ich ujęcie jako pewnego ogólnego zjawiska stało się istotnym wątkiem prawa porównawczego dopiero w ostatnich trzech dekadach ubiegłego wieku⁵⁸. Tematyka ta była jednak – przy pomocy zróżnicowanej terminologii – rozważana znacznie wcześniej, czego dowodzi choćby wspomniane dzieło J. Benthama z przełomu wieków XVIII i XIX. W drugiej połowie XIX w. zagadnienia naśladownictwa (imitacji) w prawie poruszyli Edward A. Freeman i Gabriel Tarde⁵⁹. Warto wspomnieć także o pracach F.P. Waltona⁶⁰, Alberta Kocourka⁶¹, a spośród polskich badaczy – Michała Bobrzyńskiego⁶², A. Halbana⁶³ i S. Kutrzeby⁶⁴. Wątek ten jest również powiązany z zagadnieniami tradycyjnego prawa porównawczego, w tym formułowaniem rekomendacji politycznych i problematyką rodzin prawnych⁶⁵. Niemniej przez długi czas brakowało właściwego klimatu naukowego sprzyjającego badaniu przeszczepów prawnych⁶⁶. Zainteresowanie tą tematyką stopniowo jednak wzrastało, o czym świadczy zorganizowana w 1955 r. w Stambule konferencja poświęcona recepcji prawa obcego w tureckim systemie prawnym⁶⁷. Istotny był również nurt badań nad recepcją prawa rzymskiego⁶⁸. Wreszcie w 1970 r. jedna z sekcji Kongresu Międzynarodowej Akademii

do mniejszych jednostek prawa (będących przedmiotem mikrokomparatyki), to drugie natomiast zalicza do przedmiotu zainteresowania makrokomparatyki.

- 52 M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 444; Podobnie B. Demarsin, D. Pieters, *Comparing Law*, Amsterdam 2023, s. 67.
- 53 J. Bardach, *Recepcja...*, s. 60.
- 54 V. Perju, *Constitutional Transplants, Borrowings and Migrations*, w: *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, red. M. Rosenfeld, A. Sajó, Oxford 2012, s. 1306–1308. Szerzej na temat metafor zob. D. Nelken, *Towards a Sociology of Legal Adaptation*, w: *Adapting Legal Cultures*, red. J. Feest, D. Nelken, Oxford 2001, s. 15–21.
- 55 G. Teubner, *Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences*, „The Modern Law Review” 1998, t. 61, nr 1.
- 56 E. Örüçü, *Law as Transposition*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2002, t. 51, nr 2.
- 57 D. Nelken, *Towards...*, dz. cyt. Warto dodać, że – odmiennie od stanowiska przyjętego w niniejszym tekście – T. Giaro, *The Wave of Transfers: An East-European Chapter in the Civil Law Tradition*, „Comparative Law Review” 2023, t. 14, nr 2, s. 34, 53–54 rozróżnia zjawiska *legal transplants* oraz *legal transfers* w ten sposób, że to pierwsze odnosi jedynie

- 58 M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 443.
- 59 J. Bardach, *Recepcja...*, s. 46–48.
- 60 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 686–696; F.P. Walton, *The Historical School...*
- 61 A. Kocourek, *Factors in the Reception of Law*, „Tulane Law Review” 1936, nr 10.
- 62 M. Bobrzyński, *O dawnym prawie polskim, jego nauce i umiejętności badaniu*, w: tegoż, *Szkice i studia historyczne*, t. 2, Kraków 1922, s. 341–342.
- 63 A. Halban, *Wpływy...*, dz. cyt.
- 64 S. Kutrzeba, *Kilka...*, dz. cyt.
- 65 M. Siems, *Comparative Law*, Cambridge 2019, s. 232.
- 66 Zob. J. Bardach, *Recepcja...*, s. 46–48.
- 67 M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 443.
- 68 W. Twining, *Diffusion of Law: A Global Perspective*, „The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law” 2004, t. 36,

Prawa Porównawczego została zatytułowała *The Global Reception of Foreign Law*⁶⁹.

Literatura kładąca nacisk na przeszczepy prawne jako jeden z najważniejszych czynników przemian prawa powstaje od lat 70.⁷⁰, kiedy to A. Watson zwrócił uwagę na pojęcie „przeszczepów prawnych” i określił prawo porównawcze jako badanie relacji między systemami prawnymi⁷¹. Choć początkowo monografia A. Watsona nie spotkała się z taką uwagą, jakiej oczekiwał jej autor, niewątpliwie wywołała pewien oddźwięk⁷². Po jej wydaniu doszło w szczególności do polemiki między nim

koncepcji A. Watsona, która pod koniec lat 80. zyskała już dużą rozpoznawalność, uwypukliły w latach 90. przemiany w Europie Środkowo-Wschodniej, a także intensyfikacja debaty na temat harmonizacji i unifikacji prawa prywatnego w UE⁷⁷. Na montrealским Kongresie Prawa Porównawczego w 1990 r. jedna z sekcji została poświęcona *Circulation des modèles juridiques*⁷⁸, co na język angielski przełożono jako *the transplant of legal patterns*⁷⁹. Z lat 90. pochodzą zasadniczo przychylna analiza i interpretacja piśmiennictwa A. Watsona dokonana przez Williama B. Ewalda⁸⁰, jak również bardzo

Choć Alan Watson nie był pierwszym, który poruszył zagadnienie przeszczepów prawnych, otworzył on nowy rozdział w badaniach nad tym zjawiskiem, zapoczątkowując jeden z głównych nurtów współczesnego prawa porównawczego.

a O. Kahn-Freudem⁷³, podjętej później przez innych autorów. Oprócz kolejnych publikacji samego A. Watsona⁷⁴ rozpowszechnieniu jego idei sprzyjał fakt, że niemal równocześnie podobne podejście zaczęli wypracowywać badacze na Kontynencie⁷⁵. Przede wszystkim warto zwrócić uwagę na Rodolfo Sacco, który w swoim wpływowym podręczniku powiązał teorię A. Watsona z własną koncepcją formantów prawnych⁷⁶. Istotność

krytyczny artykuł Pierre’a Legranda, w którym ten całkowicie zakwestionował pojęcie przeszczepu prawnego⁸¹. To i kolejne opracowania P. Legranda⁸², a także włączenie się do dyskusji Gunthera Teubnera⁸³, zainspirowały ożywioną dyskusję i dalsze refleksje badaczy⁸⁴.

nr 49, s. 8–9; zob. też literaturę z lat 50. i 60. powołaną w: J. Bardach, *Recepcja...*, s. 46–47.

69 M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 443.

70 Tenże, *Legal Transplants and the Frontiers of Legal Knowledge*, „Theoretical Inquiries in Law” 2009, t. 10, nr 2, s. 726.

71 A. Watson, *Legal Transplants...*, s. 6.

72 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 638, 660.

73 Tamże, s. 642–649, 662–663; O. Kahn-Freund, *On Uses...*; A. Watson, *Legal Transplants and Law Reform*, „Law Quarterly Review” 1976, nr 92.

74 Zob. m.in. A. Watson, *Society...*, dz. cyt.

75 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 669.

76 Tamże, s. 671, 677.

77 Tamże, s. 676.

78 Tamże, s. 677.

79 E.M. Wise, *The Transplant of Legal Patterns*, „The American Journal of Comparative Law” 1990, t. 28, Suppl. 1, s. 1.

80 W.B. Ewald, *Comparative Jurisprudence (II): The Logic of Legal Transplants*, „The American Journal of Comparative Law” 1995, t. 43, nr 4.

81 P. Legrand, *The Impossibility of „Legal Transplants”*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law” 1997, nr 4.

82 Zob. np. tenże, *Issues in the Translatability of Law*, w: *Nation, Language, and the Ethics of Translation*, red. S. Bermann, M. Wood, Princeton–Oxford 2005.

83 G. Teubner, *Good Faith...*, dz. cyt.

84 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 683; M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 443.

W XXI w. zainteresowanie przeszczepami prawnymi nie słabnie. Świadczy o tym fakt, że na XVIII Kongresie Prawa Porównawczego w Waszyngtonie w 2010 r. jedną z sesji poświęcono zagadnieniu *Legal Culture and Legal Transplants*⁸⁵. Warto także zwrócić uwagę na istotne miejsce przeszczepów prawnych w najnowszych podręcznikach do prawa porównawczego⁸⁶. Współcześnie problematyka przeszczepów prawnych jest zresztą poruszana w różnych nurtach i obszarach badawczych, znacznie wykraczając poza pierwotną dyskusję nad dziełem A. Watsona⁸⁷ i poza prawo porównawcze w ogóle. Wkład w debatę wnoszą socjologia prawa, teoria systemów czy ekonomiczna analiza prawa⁸⁸. Przeszczepy prawne to również ważny wątek łączący zainteresowania nauk prawnych z translatoryką prawniczą i juryslingwistyką⁸⁹.

4. Przeszczepy prawne a dyfuzja kulturowa, dyfuzja innowacji i transfery polityki publicznych

Piśmiennictwo poświęcone przeszczepom prawnym można powiązać z badaniami nad ewolucją idei i innych jednostek kulturowych, a na bardziej szczegółowym poziomie – z badaniami nad dyfuzją innowacji oraz transferem polityk⁹⁰. Choć prawnicze i socjologiczne badania nad dyfuzją mają wspólne początki w antropologii kulturowej, utraciły one później ze sobą łączność⁹¹. Podobnie jest w przypadku piśmiennictwa dotyczącego transferów polityk⁹². Potrzebę przywrócenia tych

związków i spojrzenia na przeszczepy prawne w bardziej interdyscyplinarnym kontekście dostrzega część badaczy⁹³. Takie szersze spojrzenie jest niewątpliwie potrzebne wobec zjawiska globalizacji⁹⁴, którego kontekst teoria przeszczepów prawnych musi uwzględniać⁹⁵.

4.1. Pojęcia dyfuzji i dyfuzji prawa

Pojęcie dyfuzji dotyczy rozpowszechniania obiektu fizycznego, idei, wartości, praktyki społecznej czy postawy w ramach pewnej populacji i między populacjami. Służy ono do opisu i próby wyjaśnienia różnorodnych przemian w różnych obszarach. Badania empiryczne dyfuzji muszą natomiast skupić się na jakimś konkretnym przedmiocie, np. technologii, idei, praktyce czy postawie, w związku z czym są one rozproszone wśród szeregu dyscyplin⁹⁶. Pewnym

Developing Countries, „International Studies Quarterly” 2014, t. 58, nr 4, s. 790.

93 Zob. S. Farran, C. Rautenbach, *Introduction*, w: *The Diffusion of Law. The Movement of Laws and Norms Around the World*, red. S. Farran i in., Farnham–Burlington 2015, s. 4; B. Kviątek, *Explaining Legal Transplants: Transplantation of EU Law into Central Eastern Europe*, Oisterwijk 2015, s. 83–102; J.-F. Morin, E.R. Gold, *An Integrated Model...*, dz. cyt.; J. Reszczyński, *Recepcja...*, s. 887–889; W. Twining, *Social Science...*, s. 228.

94 Na temat bardzo pojemnych, krytykowanych niekiedy pojęć globalizacji i globalizacji prawa zob. np. T.C. Halliday, P. Osinsky, *Globalization of Law*, „Annual Review of Sociology” 2006, nr 32; B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, *Globalizacja, globalizm, globalność – wprowadzenie*, w: *Globalizacja – nieznośne podobieństwo? Świat i jego instytucje w procesie uniformizacji*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2009, s. 7–17; F. Longchamps de Bériér, *‘Common law’ a dekodyfikacja i globalizacja prawa*, w: *Dekodyfikacja prawa prywatnego w europejskiej tradycji prawnej*, red. F. Longchamps de Bériér, Kraków 2019; L.A. Mistelis, *Regulatory Aspects: Globalization, Harmonization, Legal Transplants, and Law Reform – Some Fundamental Observations*, „International Lawyer” 2000, t. 34, nr 3.

95 Zob. R. Michaels, *‘One Size Can Fit All’ – Some Heretical Thoughts on the Mass Production of Legal Transplants*, w: *Order from Transfer...*, s. 73.

96 R.W. Perry, *Diffusion Theories*, w: *Encyclopedia of Sociology*, red. E.F. Borgatta, R.J.V. Montgomery, New York 2000, s. 674–675.

85 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 685.

86 Tamże, s. 639; M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 432; zob. np. B. Demarsin, D. Pieters, *Comparing Law...*, s. 67–69; J. Husa, *A New Introduction...*, s. 105–108; M. Siems, *Comparative Law...*, s. 231–261.

87 J.W. Cairns, *Watson...*, s. 639.

88 Zob. W. Twining, *Diffusion...*, s. 8–10.

89 Zob. P. Kusik, *Legal Transplants and Legal Translation: A Case Study of the Borrowing of the U.S. Limited Liability Partnership into the Polish Legal System*, „Perspectives” 2024, s. 1–16 oraz przywołana tam literatura.

90 M. Siems, *Malicious Legal Transplants*, „Legal Studies” 2018, t. 38, nr 1.

91 W. Twining, *Social Science and Diffusion of Law*, „Journal of Law and Society” 2005, t. 32, nr 2, s. 203–205, 217, 239.

92 J.-F. Morin, E.R. Gold, *An Integrated Model of Legal Transplantation: The Diffusion of Intellectual Property Law in*

łącznikiem między literaturą przeszczepów prawnych a piśmiennictwem innych dyscyplin zajmujących się dyfuzją jest pojęcie dyfuzji prawa. Za jedno z najwcześniejszych powiązań między pojęciami dyfuzji i przeszczepów prawnych uważa się przy tym krytykę terminu „przeszczep prawny” ze strony Williama M. Evana, do której zresztą A. Watson odnosi się w posłowie drugiego wydania swojego dzieła⁹⁷. Choć określenie „dyfuzja prawa” może być używane w odniesieniu do tego samego zjawiska, którego dotyczy termin „przeszczep prawny”⁹⁸, należy te terminy od siebie odróżnić. Termin „dyfuzja prawa” dotyczy raczej całościowego ujęcia zjawiska, którego składowymi są przeszczepy prawne. Zjawisko to może także obejmować innego rodzaju transfery – np. zapożyczenia między organami⁹⁹ czy sądami tego samego państwa¹⁰⁰. Transfery zachodzące w granicach jednego systemu prawnego nie mieszczą się natomiast w definicji przeszczepu prawnego.

4.2. Dyfuzja kulturowa a przeszczepy prawne

Jednym z rodzajów dyfuzji jest dyfuzja kulturowa, polegająca na rozchodzeniu się lub przenoszeniu się elementów kultury w drodze ich zapożyczenia w wymiarach przestrzennym lub strukturalnym¹⁰¹. Jest ona współcześnie pojmowana jako zjawisko oczywiste, będące wynikiem uczenia się kultury i jej przekazywania na drodze pozabiologicznej. Dyfuzja kulturowa może przebiegać między pokoleniami i grupami w ramach pewnego zasadniczo jednolitego kulturowo społeczeństwa, jak również między zbiorowościami odmiennymi kulturowo¹⁰². Skoro zaś prawo jest składnikiem kultury społecznej¹⁰³, także i ono może ulegać

dyfuzji kulturowej. Dyfuzja prawa, w której zakres wchodzi przeszczepy prawne, jest zatem częścią szerszego zjawiska dyfuzji kulturowej¹⁰⁴.

4.3. Dyfuzja innowacji a przeszczepy prawne

Przechodząc do dyfuzji innowacji, należy najpierw określić, czym jest sama innowacja. W najprostszym ujęciu innowacja to pewien pomysł, pewna praktyka lub pewien przedmiot, które są postrzegane jako nowe przez daną osobę lub podmiot. Nowość innowacji należy przy tym oceniać w kategoriach subiektywnych, to znaczy z perspektywy jednostki postrzegającej daną ideę jako nową¹⁰⁵. Pierwsze użycie terminu „dyfuzja innowacji” przypisuje się G. Tarde’owi, francuskiemu antropologowi kultury¹⁰⁶, który w swoim dziele *Les lois de l'imitation* odniósł się m.in. do dyfuzji prawa (prawo rzymskie, Kodeks Napoleona)¹⁰⁷. Ten rodzaj dyfuzji można zdefiniować jako „proces przyswajania danej innowacji w coraz to nowych systemach społecznych”, zachodzący wówczas, gdy „dana innowacja po pierwszym udanym przypadku przyswajania, rozpowszechnia się w skali krajowej czy też międzynarodowej”¹⁰⁸. Skoro zatem przeszczep prawny wymaga ładunku nowości normatywnej lub wcześniejszej nieznajomości danej metody w systemie przyjmującym, jego przedmiot spełnia definicję innowacji. To z kolei oznacza, że przeszczepy prawne stanowią formę transferów innowacji, będących składowymi zjawiska dyfuzji innowacji¹⁰⁹. Tym samym przejawem dyfuzji innowacji jest dyfuzja prawa¹¹⁰.

97 Zob. W.M. Evan, *Social Structure and Law: Theoretical and Empirical Perspectives*, Newbury Park 1990, s. 33–34; S. Farran, C. Rautenbach, *Introduction...*, s. 1–2; A. Watson, *Legal Transplants...*, s. 114.

98 Zob. W. Twining, *Diffusion...*, s. 14.

99 J. Nou, J. Nyarko, *Regulatory Diffusion*, „Stanford Law Review” 2022, nr 74.

100 Y. Qi i in., *When a Judicial Mistake Went Viral: The Diffusion of Law in China*, „The China Review” 2022, t. 22, nr 3.

101 E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa 2006, s. 83.

102 Tamże, s. 83–84.

103 J. Bardach, *Recepcja...*, s. 42.

104 Warto zauważyć, że swoje rozważania na temat recepcji prawa J. Bardach poprzedza omówieniem „recepcji jako zjawiska powszechnoświatowego”, przy czym opisywane przez niego w tej części pracy zagadnienia dotyczą w istocie dyfuzji kulturowej. Tamże, s. 35–42.

105 E.M. Rogers, *Diffusion of Innovations*, New York 2003, s. xx, 12.

106 Z. Ratajczak, *Człowiek w sytuacji innowacyjnej*, Warszawa 1980, s. 46; G. Tarde, *The Laws of Imitation*, przeł. E. Clews Parsons, New York 1903, s. 140.

107 G. Tarde, *The Laws...*, s. 311–313.

108 Zob. A. Pomykałski, *Innowacje*, Łódź 2001, s. 110.

109 Tamże, s. 115–116.

110 Udaną próbę powiązania ze sobą dorobku badań nad przeszczepami prawnymi i dyfuzją innowacji podjął W. Twining,

4.4. Transfer polityk a przeszczepy prawne

Ostatni z wymienionych wyżej obszarów badawczych dotyczy zjawiska transferu polityk publicznych, czyli procesu, w którym wiedza na temat polityk, struktur administracyjnych, instytucji itd. w pewnym czasie i/lub miejscu jest wykorzystywana w tworzeniu polityk, struktur administracyjnych w innym czasie i/lub miejscu¹¹¹. Współcześnie transfer polityk zyskał status paradygmatu usytuowanego w ramach badań porównawczych polityki społecznej i polityk publicznych¹¹². Zagadnienia tego dotyczy bogata literatura, w ramach której powstało także kilka innych terminów,

towarzyszyć przeszczep prawny¹¹⁴. Łącznikiem między zagadnieniami przeszczepów prawnych i transferów polityk jest pojęcie „przeszczepu instytucjonalnego”¹¹⁵.

5. Paradygmat przeszczepów prawnych

Przez „paradygmat” należy rozumieć pewną „matrycę dyscyplinarną” bądź „ogólną koncepcję, wzór lub ramy myślowe, które wyznaczają sposób rozumienia i interpretacji rzeczywistości przez naukowców i praktyków w danej branży lub dziedzinie wiedzy”¹¹⁶. Jest to „ustalony i ogólnie przyjęty sposób podejścia do rzeczywistości w określonej dziedzinie, wyznaczający

Przeszczepy prawne, stanowiące składowe dyfuzji prawa, można zarazem rozpatrywać jako przejawy dyfuzji kulturowej i dyfuzji innowacji, a także jako zjawisko często towarzyszące transferom polityk publicznych.

np. „dyfuzja polityki” (ang. *policy diffusion*), „konwergencja polityk” (ang. *policy convergence*) i „wyciąganie lekcji” (ang. *lesson drawing*)¹¹³. Należy stwierdzić, że przeszczepy prawne i transfery polityk można w wielu sytuacjach rozpatrywać jako różne oblicza w istocie tego samego, lecz szerszego zjawiska. Wynika to z faktu, że wprowadzenie określonej polityki prze-ważnie wymaga otoczenia jej regulacjami prawnymi, a zatem transferowi polityki może naturalnie

opierać się na znanym przypadku reform M.K. Atatürka w Turcji. W. Twining, *Social Science...*, s. 223–228.

- 111 D. Dolowitz, D. Marsh, *Who Learns What from Whom: A Review of the Policy Transfer Literature*, „Political Studies” 1996, nr 44, s. 344.
- 112 T. Mering, ‘Policy transfer’ (europeizacja), w: *W kręgu pojęć i zagadnień współczesnej polityki społecznej*, red. B. Rysz-Kowalczyk, B. Szator-Jaworska, Warszawa 2016, s. 325–326.
- 113 M. Glaser i in., *Learning through Policy Transfer? Reviewing a Decade of Scholarship for the Field of Transport*, „Transport Reviews” 2022, t. 42, nr 5, s. 627.

cele i sposoby działania”¹¹⁷ czy też pewna „tradycja badawcza, linia myślenia, która niesie szereg wskazywek grupie uczonych”¹¹⁸. Tradycja badawcza prze-

- 114 Podejmowane są również badania interdyscyplinarne, które odwołują się w kontekście przeszczepów prawnych do literatury transferu polityk publicznych. B. Kwiatek, *Explaining...*, dz. cyt.; J.-F. Morin, E.R. Gold, *An Integrated Model...*, dz. cyt.
- 115 Zob. J. Rostowski, *Przeszczepy instytucjonalne w ramach transformacji polskiej gospodarki i systemu politycznego*, w: *Wzrost gospodarczy czy bezpieczeństwo socjalne? W stronę konkurencyjnego modelu społeczno-ekonomicznego dla Unii Europejskiej*, red. W. Bienkowski, M.-J. Radło, Warszawa 2010.
- 116 *Paradygmat*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Paradygmat> (dostęp: 22.03.2024).
- 117 *Paradygmat*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/41962/paradygmat/5171690/badan> (dostęp: 22.03.2024).
- 118 K. Jodkowski, *Wspólnoty uczonych, paradygmaty i rewolucje naukowe*, Lublin 1990, s. 53–54.

szczepów prawnych – mimo różnic poglądów w wielu kwestiach – stanowi takie właśnie ramy myślowe. Wyznaczają one sposób rozumienia i interpretacji zjawisk społecznych w postaci różnorodnych transferów idei prawnych między systemami prawnymi. Można wyróżnić sześć podstawowych składowych paradygmatu przeszczepów prawnych¹¹⁹, które zostaną omówione w kolejnych podrozdziałach.

5.1. Koncepcje charakteru przeszczepów prawnych

Wyróżnia się trzy podstawowe podejścia do charakteru przeszczepów prawnych: formalistyczne (reprezentowane przez A. Watsona), instrumentalistyczne (charakterystyczne dla międzynarodowych organizacji zaangażowanych w reformy prawa) i kulturalistyczne (jego głównym przedstawicielem jest P. Legrand)¹²⁰.

Podejście formalistyczne koncentruje się na fakcie przeszczepiania reguł w postaci określonych sformułowań przy jednoczesnym założeniu nieistotności związku między prawem a społeczeństwem¹²¹. A. Watson, skupiwszy się w swoich badaniach na zachodnim prawie prywatnym¹²², uznaje przeszczepy prawne za najbardziej płodne źródło rozwoju prawa. Stwierdza on ponadto, że przeszczepianie prawa jest łatwe pod względem społecznym, tzn. reguły prawne przenoszą się pomimo istotnych różnic między społeczeństwami „dawców” i „biorców” – z uwzględnieniem możliwych ich modyfikacji¹²³. Co więcej, władze czy społeczeństwo często nie interesują się tworzeniem prawa prywatnego, w związku z czym zadanie to zostaje w istotnym zakresie powierzone prawniczej elicie, która wykształciła własną kulturę prawną¹²⁴. Prawo pozostaje w tyle za potrzebami i pragnieniami społeczeństwa i nie ma bliskiej, naturalnej i koniecznej

relacji między regułami prawa a społeczeństwem. Choć istnieje pewien związek między nimi, nie wydaje się on możliwy do zdefiniowania¹²⁵. Interesujące reinterpretacje teorii A. Watsona przedstawił W.B. Ewald, wyróżniający mocną i słabą jej wersję¹²⁶, a także Ralf Michaels, wskazujący na wpływowość formalnych reguł jako zdolnych do funkcjonowania w różnych systemach prawnych i do wiązania różnych systemów ze sobą¹²⁷.

Podejście instrumentalistyczne, z którym można kojarzyć takie instytucje, jak Bank Światowy, zakłada, że reformatorzy prawa mają swobodę doboru najlepszych rozwiązań prawnych w celu osiągnięcia najlepszych rezultatów. Towarzyszy temu przekonanie, że normy prawne wywołują takie same skutki w różnych miejscach, zatem to samo rozwiązanie prawne może być optymalne dla dowolnego społeczeństwa. Liczy się abstrakcyjnie określona jakość instytucji prawnej, nie zaś jej dopasowanie¹²⁸. Wiąże się z tym postawa tzw. optymistycznego normatywizmu, oparta na przekonaniu, że prawo można wykorzystać jako instrument inżynierii społecznej¹²⁹. Z podobnych założeń wychodzą także niektórzy badacze¹³⁰, zwłaszcza ci skupieni wokół teorii prawnego pochodzenia (ang. *legal origins theory*)¹³¹. Ujęcie instrumentalistyczne przywodzi na myśl metaforę globalnego supermarketu (stąd *IKEA theory* zaproponowana przez Güntera

119 Niniejsze opracowanie ograniczy się do wskazania podstawowych zagadnień każdego z nich, pozostawiając ich rozwinięcie na przyszłość w planowanej monografii autora, a także w opracowaniach innych badaczy, dla których niniejszy artykuł może posłużyć jako inspiracja.

120 Zob. R. Michaels, „One Size Can Fit All”..., s. 63–67.

121 Tamże, s. 66–67.

122 A. Watson, *Legal Transplants*..., s. 111.

123 Tamże, s. 95–100.

124 Tamże, s. 117–118; tenże, *From Legal Transplants to Legal Formants*, „American Journal of Comparative Law” 1995, t. 43, nr 3, s. 469–470.

125 Tenże, *Society*..., s. 130–137.

126 W.B. Ewald, *Comparative Jurisprudence*..., dz. cyt.

127 R. Michaels, „One Size Can Fit All”..., s. 66–67, 78; zob. też G. Frankenberg, *Constitutional Transfer: The IKEA Theory Revisited*, „International Journal of Constitutional Law” 2010, t. 8, nr 3; tenże, *Constitutions as Commodities. Notes on A Theory of Transfer*, „Comparative Law Review” 2013, t. 4 nr 1.

128 R. Michaels, „One Size Can Fit All”..., s. 56, 63–64.

129 Zob. G. Ajani, *By Chance and Prestige: Legal Transplants in Russia and Eastern Europe*, „The American Journal of Comparative Law” 1995, t. 43, nr 1, s. 103.

130 Zob. R. Michaels, „One Size Can Fit All”..., s. 63.

131 R. Kulms, *Optimistic Normativism after Two Decades of Legal Transplants and Autonomous Developments*, w: *Private Law in Eastern Europe*..., s. 10–11; zob. np. R. La Porta, F. Lopez-de-Silanes, A. Shleifer, *The Economic Consequences of Legal Origins*, „Journal of Economic Literature” 2008, t. 46, nr 2.

Frankenberga)¹³² bądź swoistego rynku rozwiązań prawnych¹³³.

W podejściu kulturalistycznym, opozycyjnym zarówno wobec formalizmu, jak i wobec funkcjonalizmu, przeszczerpy prawne uznaje się – nieco paradoksalnie – za jednocześnie niepożądane i niemożliwe. Ponieważ reguły prawne są powiązane w sposób nierozwalny z lokalną kulturą i lokalnym społeczeństwem,

Monteskiusza¹³⁹, który pisał, „iż rzadki to traf, aby prawa jednego narodu mogły się nadać drugiemu”¹⁴⁰.

Większość badaczy przeszczerpów prawnych zajmuje stanowiska pośrednie¹⁴¹, wskazujące zasadniczo na złożoność zjawiska przeszczerpów prawnych, tzn. że idee prawne nie przekraczają granic prawnokulturowych w prosty sposób. Istnieją zatem różne stopnie przenoszalności prawa¹⁴², które wymaga w systemie

Prawnoporównawczy paradygmat przeszczerpów prawnych można zrekonstruować w postaci przynajmniej sześciu komponentów, obejmujących: charakter, przyczyny, podmioty, przedmioty, przebieg i powodzenie procesów przeszczerpienia prawa.

nie da się ich przenieść z jednego miejsca w inne bez utraty lub zmiany ich znaczenia¹³⁴. Prawo importowane nie jest nigdy tym samym prawem, które istniało w systemie, z którego pochodzi¹³⁵. Kluczem do błędnego pojęcia przeszczerpów prawnych jest naiwne przekonanie, że przeniesienie pewnej instytucji prawnej pociągnie za sobą całe zaplecze praktyk pojęciowych wytworzonych na przestrzeni dziejów w miejscu jej pochodzenia¹³⁶. Stanowisko takie jest łączone z myślą szkoły historycznej Friedricha C. Savigny'ego¹³⁷ (prawo jako odzwierciedlenie „ducha narodu”)¹³⁸, a także postrzegane jest jako współczesna odsłona poglądów

przyjmującym stosownej adaptacji, transpozycji czy translacji¹⁴³ i które może w nim wywoływać nieprzewidziane skutki¹⁴⁴.

5.2. Koncepcje przyczyn przeszczerpów prawnych

Zrozumienie procesu przeszczerpienia prawa wymaga wiedzy o tym, gdzie szukać motywacji stojących za danym przeszczerpem prawnym¹⁴⁵. Znana typologię opartą o kryterium przyczyn przeszczerpów

132 Zob. G. Frankenberg, *Constitutional Transfer...*, dz. cyt.; tenże, *Constitutions...*, dz. cyt.

133 Zob. J. Fedtke, *Legal Transplants...*, s. 434.

134 R. Michaels, „One Size Can Fit All”..., s. 64–66.

135 P. Legrand, *Negative Comparative Law*, „Journal of Comparative Law” 2015, t. 10, nr 2, s. 438–439.

136 J. Carvalho, *Law, Language, and Knowledge: Legal Transplants from a Cultural Perspective*, „German Law Journal” 2019, t. 20, nr 1, s. 45.

137 M. Siems, *Comparative Law...*, s. 144.

138 R. Tokarczyk, *Komparatystyka prawnicza*, Kraków 1999, s. 50.

139 G. Teubner, *Good Faith...*, s. 14.

140 Montesquieu, *O duchu praw*, przeł. T. Boy-Żeleński, Warszawa 2012, s. 7.

141 M. Siems, *Comparative Law...*, s. 238.

142 Zob. O. Kahn-Freund, *On Uses...*, dz. cyt.

143 Zob. D. Berkowitz, K. Pistor, J.-F. Richard, *The Transplant Effect*, „The American Journal of Comparative Law” 2003, t. 51, nr 1; M. Langer, *From Legal Transplants to Legal Translations: The Globalization of Plea Bargaining and the Americanization Thesis in Criminal Procedure*, „Harvard International Law Journal” 2004, t. 45, nr 1; E. Örcü, *Law...*, dz. cyt.

144 G. Teubner, *Good Faith...*, dz. cyt.

145 J. Miller, *A Typology of Legal Transplants: Using Sociology, Legal History and Argentine Examples to Explain the*

prawnych przedstawił Jonathan Miller, wyróżniając cztery ich kategorie z zastrzeżeniem, że przeszczepy prawne stanowią przeważnie mieszanekę różnych typów¹⁴⁶. Poniżej krótko scharakteryzowano poszczególne typy wyróżnione przez J. Millera, które uzupełniono na podstawie literatury prawnoporównawczej o dwie dodatkowe kategorie.

- Przeszczep oszczędzający koszty¹⁴⁷ (ang. *cost-saving transplant*) – oparty o motywację funkcjonalistyczną¹⁴⁸, skłaniającą do zapożyczania rozwiązań prawnych sprawdzonych za granicą ze względu na oszczędność czasu i uniknięcie konieczności kosztownego eksperymentowania¹⁴⁹.
- Zewnętrznie narzucony przeszczep¹⁵⁰ (ang. *externally-dictated transplant*, alternatywnie można zaproponować tłumaczenie: „przeszczep narzucony z zewnątrz”) – dotyczy sytuacji, w których przeszczep prawny jest motywowany pragnieniem usatysfakcjonowania obcych państw, jednostek bądź podmiotów¹⁵¹; należy też zaliczyć tutaj przeszczepy prawne wynikające z podbojów militarnych lub ekspansji¹⁵².
- Przeszczep świadczący o przedsiębiorczości¹⁵³ (ang. *entrepreneurial transplant*) – wynika z działań „przedsiębiorczych” grup i jednostek, które kreują swój kapitał społeczny poprzez związanie się z danym przeszczepem prawnym. Są one zainteresowane inwestycją w przeszczepiane prawo, aby móc z tej inwestycji odnieść korzyści ekonomiczne lub polityczne¹⁵⁴.
- Przeszczep legitymizujący¹⁵⁵ (ang. *legitimacy-generating transplant*) – czy też „reputacyjny”¹⁵⁶ –

Transplant Process, „The American Journal of Comparative Law” 2003, t. 51, nr 4, s. 842.

146 Tamże; zob. też J.-F. Morin, E.R. Gold, *An Integrated Model...*, s. 781, 790–791.

147 Polskie tłumaczenie za: J. Szpak, *Kontrowersje wokół zagadnienia „legal transplants”*, „Acta Erasmiana” 2011, t. 1, s. 65.

148 V. Perju, *Constitutional Transplants...*, s. 1318.

149 J. Miller, *A Typology...*, s. 845–846.

150 Polskie tłumaczenie za: J. Szpak, *Kontrowersje...*, s. 65.

151 J. Miller, *A Typology...*, s. 847–849.

152 Zob. M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 458–459.

153 Polskie tłumaczenie za: J. Szpak, *Kontrowersje...*, s. 66.

154 J. Miller, *A Typology...*, s. 849–850.

155 Polskie tłumaczenie za: C. Nowak, *Wpływ...*, s. 74.

156 Zob. V. Perju, *Constitutional transplants...*, s. 1318.

wynika z prestiżu zagranicznego modelu. Źródła prestiżu są różne i należą do nich w szczególności domniemana efektywność i globalne znaczenie danego modelu¹⁵⁷.

- Przeszczep przypadkowy – to znaczy taki, który jest pozbawiony jakiegokolwiek motywacji, w tym będący wynikiem niewłaściwego zrozumienia obcego prawa¹⁵⁸. Jak bowiem zauważa A. Watson, obce prawo może być wpływowane nawet pomimo jego całkowicie błędnego zrozumienia¹⁵⁹. Na przypadkowość w procesach przyjmowania zagranicznych modeli zwraca uwagę Gianmaria Ajani w kontekście przeszczepów prawnych w okresie transformacji postkomunistycznej¹⁶⁰.
- Przeszczep uwarunkowany historycznie – to znaczy taki, w przypadku którego na wybór źródła przeszczepianego prawa przekładają się czynniki historyczne, np. przynależność do danego imperium kolonialnego¹⁶¹. Chodzi o tzw. zależność od szlaku (ang. *path dependence*), sprawiającą, że łatwiej jest dokonywać przeszczepów prawnych w ramach tej samej kultury prawnej¹⁶².

5.3. Podmioty uczestniczące w procesach przeszczepiania prawa

Przemiany prawa mogą wynikać z działań różnorodnych podmiotów, współpracujących lub konkurujących ze sobą. Znaczenie różnych grup jest też różne w różnych okresach i miejscach¹⁶³. Poniżej wymieniono najważniejsze grupy podmiotów, na których rolę w procesach przeszczepiania prawa wskazuje się w literaturze.

- Organy państwa przyjmującego – za typowy przykład przeszczepu prawnego można uznać sytuację, w której prawodawca w danym kraju przyjmuje nową regułę prawną wzorowaną na regule obowiązującej w innym kraju¹⁶⁴. Za przeszczepy prawne

157 J. Miller, *A Typology...*, s. 854–856.

158 V. Perju, *Constitutional transplants...*, s. 1319.

159 A. Watson, *Legal Transplants...*, s. 99.

160 G. Ajani, *By Chance...*, s. 106.

161 A. Watson, *Society...*, s. 99–105.

162 J. Husa, *Developing...*, s. 130.

163 Zob. D. Nelken, *Towards...*, s. 23–24.

164 Zob. M. Siems, *Comparative Law...*, s. 232.

- można także uznać odwołania do zagranicznego orzecznictwa ze strony krajowych sądów¹⁶⁵. Dochodzi wówczas do dialogu orzeczniczego, w którym sądy te wymieniają argumenty z sądami innych państw oraz sądami międzynarodowymi¹⁶⁶.
- Organizacje państwowe i międzynarodowe – oprócz organizacji poszczególnych państw, zwłaszcza państw rozwiniętych Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, aktywnie promujących rozwój prawa na świecie¹⁶⁷, w działania takie angażują się również organizacje międzynarodowe (np. Rada Europy, Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, Bank Światowy, Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju), a także prywatne organizacje i fundacje (np. Fundacja Konrada Adenauera, *American Bar Association*), duże kancelarie prawne, ośrodki uniwersyteckie czy centra badawcze międzynarodowych firm¹⁶⁸. Rolę w przeszczepach prawnych odgrywają też globalne sieci aktywistyczne¹⁶⁹.
 - Państwa najeźdźcze i kolonizatorzy – wiele przeszczepów prawnych miało miejsce poprzez zażłdnięcie terytorium jednego państwa lub terytorium, na którym nie było dotychczas organizacji państwowej, przez inne państwo. Tak np. imperia kolonialne importowały zachodnie modele prawne do Afryki, obu Ameryk, Azji, Australii i Oceanii¹⁷⁰. W przypadku Polski można natomiast przytoczyć szeroko zakrojone przeszczepy prawne w okresie rozbiorów¹⁷¹.
 - Prywatne podmioty gospodarcze – przeszczepy prawne mogą być wprowadzane „tylnymi drzwiami” praktyki handlowej¹⁷² w ramach transakcji między podmiotami gospodarczymi, np. poprzez międzynarodowy arbitraż handlowy czy ustana-

wiane przez międzynarodowe przedsiębiorstwa kodeksy postępowania dostawców¹⁷³.

- Jednostki – szczególnie nacisk na rolę jednostek kładziony jest w przypadku omówionych wyżej przeszczepów świadczących o przedsiębiorczości¹⁷⁴. Warto wspomnieć także o emigracji prawników, przyczyniających się następnie do rozwoju prawa w nowych ojczyznach (np. uchodźcy z nazistowskich Niemiec¹⁷⁵). Z historii można także przytoczyć przykłady kolonistów, misjonarzy, kupców, niewolników i wyznawców religii, którzy nieśli ze sobą swoje prawo¹⁷⁶. Należy też wspomnieć o zagranicznych doradcach¹⁷⁷. Przeszczepy prawne można ponadto analizować w kategoriach przestrzegania bądź wykorzystania przeszczepionego prawa przez społeczeństwo¹⁷⁸.
- Doktryna prawa – przeszczepy prawne mogą następować w ramach doktryny prawa¹⁷⁹, co jest m.in. związane z potrzebą odwoływania się w rozumowaniu prawniczym do autorytetów¹⁸⁰.

5.4. Przedmioty przeszczepów prawnych

Jak trafnie zauważa Celina Nowak, „w nauce prawa porównawczego uznaje się powszechnie różnorodność form przeszczepów prawnych w ramach różnych

165 Tamże.

166 Zob. L. Leszczyński, *Konwergencja...*, s. 108–109.

167 H. Spamann, *Contemporary Legal Transplants: Legal Families and the Diffusion of (Corporate) Law*, „Brigham Young University Law Review” 2009, nr 6, s. 1845–1849.

168 G. Ajani, *By Chance...*, s. 110–111.

169 M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 454–455.

170 Tamże, s. 458–459.

171 Zob. T. Giaro, *The Wave...*, dz. cyt.

172 J. Fedtke, *Legal Transplants...*, s. 434.

173 L.-W. Lin, *Legal Transplants through Private Contracting: Codes of Vendor Conduct in Global Supply Chains as an Example*, „American Journal of Comparative Law” 2009, t. 57, nr 3; zob. też J.L. Short, *Transplanting Law...*, dz. cyt.

174 Zob. J. Miller, *A Typology...*, s. 849–851; Y. Dezalay, B. Garth, *The Import and Export of Law and Legal Institutions: International Strategies in National Palace Wars*, w: *Adapting Legal...*, dz. cyt.

175 M. Graziadei, *Legal Transplants...*, s. 459.

176 W. Twining, *Diffusion...*, s. 22.

177 Zob. G. Ajani, *By Chance...*, s. 112–113; H. Spamann, *Contemporary...*, s. 1845.

178 Zob. J. Torpman, F. Jörgensen, *Legal Effectiveness: Theoretical Developments on Legal Transplants*, „ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie / Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy” 2005, t. 91, nr 4.

179 M. Siems, *Comparative Law...*, s. 232. Przykładem jest wpływ doktryny niemieckiej na polskich karnistów. C. Nowak, *Wpływ...*, s. 70–71.

180 A. Watson, *Aspects of Reception of Law*, „American Journal of Comparative Law” 1996, t. 44, nr 2.

dziedzin prawa¹⁸¹. Przedmiot przeszczepu prawnego można opisywać zarówno z punktu widzenia materii, której on dotyczy, a zatem obszaru bądź obszarów prawa, w których przeszczep następuje, jak i z punktu widzenia formy, jaką przybiera przeszczepiane rozwiązanie. Ogólnie można stwierdzić, że do przeszczepów prawnych dochodziło w różnych systemach prawnych świata i w ramach różnych gałęzi prawa¹⁸², zarówno

prawnego, polegającej w szczególności na zastąpieniu, uzupełnieniu czy zmianie istniejącej regulacji prawnej lub wprowadzeniu nowej metody regulacji prawnej dla danego zakresu stosunków społecznych¹⁸⁸. Proces taki jest dynamiczny i może potrwać kilka lat. W typowym scenariuszu w jego początkowej fazie identyfikowany jest odpowiedni model i najczęściej dokonuje się mniej lub bardziej rozległych dostosowań zapożyczonego

Literatura przeszczepów prawnych wskazuje na złożoność tego zjawiska i nieoczywistość procesu przekraczania przez szeroko pojęte idee prawne granic prawnokulturowych między systemami prawnymi.

publicznego, jak i prywatnego¹⁸³. Przenoszone idee przybierały przy tym zróżnicowane formy: od tekstu przepisów wyrażających konkretną regułę lub instytucję prawną, poprzez bardziej złożone komponenty, np. doktryny prawne lub większe struktury instytucjonalne i całe reżimy (modele) prawne, aż po metody, paradygmaty, wzorce czy też spostrzeżenia zaczerpnięte z zagranicznego orzecznictwa¹⁸⁴. W literaturze spotyka się podziały tych zjawisk na formalne i materialne¹⁸⁵, formalne i nieformalne¹⁸⁶ oraz następujące przy pomocy *hard law* i *soft law*¹⁸⁷.

5.5. Przebieg procesów przeszczepiania prawa

Generalnie należy zauważyć, że przeszczep prawny prowadzi do przemiany przyjmującego systemu

materiału, tak aby skutecznie połączyć go z istniejącymi regulacjami systemu przyjmującego. Należy przy tym pamiętać, że po wprowadzeniu do nowego środowiska przeszczepione elementy będą prawdopodobnie przechodzić dalsze istotne zmiany¹⁸⁹. Przeszczepy prawne mogą mieć przebieg zarówno wertykalny, tzn. zachodzący między systemami prawnymi na różnych poziomach (np. narodowym i ponadnarodowym), jak i horyzontalny, następujący pomiędzy systemami prawnymi na podobnym poziomie¹⁹⁰. Mogą też one przebiegać w złożonych konfiguracjach. Nierzadko wpływy między państwami są wzajemne, co dotyczy np. krajów tradycji *common law*. Wpływać na siebie mogą porządki prawne o charakterze państwowym, zwyczajowym i religijnym¹⁹¹. Przyjęte rozwiązanie prawne bywa także syntezą elementów zaczerpniętych z różnych źródeł, stanowiąc tzw. mieszany przeszczep prawny¹⁹². Przeszczepy prawne mogą być ze sobą powiązane, dlatego też poza ich indywidualną analizą

181 C. Nowak, *Przeszczepy prawne jako instrument hybrydyzacji prawa*, „Studia Prawnicze” 2014, nr 3, s. 12.

182 M. Graziadei, *Comparative Law...*, s. 445.

183 Przekrój przykładów z różnych gałęzi prawa w B. Dufková, *Success in Legal Transplanting*, Praha 2022, <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/174718>, s. 61–85 (dostęp: 23.03.2024).

184 V. Perju, *Constitutional Transplants...*, s. 1313–1315.

185 H. Spamann, *Contemporary...*, s. 1852, 1876.

186 M.Z. Król, *Legal Culture...*, s. 14.

187 L.A. Mistelis, *Regulatory Aspects...*, s. 1067–1068.

188 M.Z. Król, *Legal Culture...*, s. 11.

189 Zob. J. Fedtke, *Legal Transplants...*, s. 435.

190 V. Perju, *Constitutional Transplants...*, s. 1319–1320.

191 W. Twining, *Diffusion...*, s. 19–20.

192 K. Tran, N.H. Pham, Q.-A.L. Nguyen, *Negotiating Legal Reform through Reception of Law: The Missing Role of Mixed*

powinny być one rozważane w perspektywie czasowej i w powiązaniu z innymi przeszczepami prawnymi¹⁹³.

5.6. Kryteria skuteczności przeszczepów prawnych

David Nelken trafnie zauważa, że ocena powodzenia innowacji społecznych jest jeszcze bardziej skomplikowana niż w przypadku innowacji technicznych¹⁹⁴. Nie dziwi zatem, że komparatyści wiele uwagi poświęcają temu, jak stwierdzić, że przeszczep prawny jest skuteczny czy że się udał. Choć nie ma zgody co do tego, jak zdefiniować powodzenie przeszczepu prawnego ani jak je mierzyć¹⁹⁵, należy generalnie przyjąć, że ocena skuteczności przeszczepu prawnego zależy od punktu odniesienia, względem którego dokonywany jest pomiar¹⁹⁶. W szczególności może być ona zatem uzależniona od tego, czy punkt widzenia jest brany pod uwagę. Możliwa jest także różna ocena poszczególnych aspektów przeszczepionego prawa¹⁹⁷, a pozorne powodzenie na jednym poziomie może kryć porażkę na innym, głębszym poziomie¹⁹⁸. Ocena zależy także od okresu, w zakresie którego jest dokonywana¹⁹⁹. Trudne może być rozdzielenie oceny przeszczepu prawnego od jego opisu²⁰⁰. Generalnie różne wymiary skuteczności przeszczepów prawnych składają się na dwie podstawowe grupy, które odpowiadają perspektywom

dynamicznej i statycznej. Perspektywa dynamiczna uwzględnia rezultat przeszczepionego prawa w przyjmującym systemie prawnym. Perspektywa statyczna koncentruje się na tym, jak przeszczepione prawo wpasowuje się w środowisko przyjmującego systemu prawnego²⁰¹. Poniżej wymieniono najważniejsze kryteria oceny pojawiające się w literaturze. Jako pierwsze przedstawiono dwie bardziej złożone miary, łączące elementy obu perspektyw.

- Efektywność instytucji prawnych („legalność”) – przyjęta przez Daniela Berkowitza, Katharinę Pistor i Jeana-Francoisa Richarda miara oceny przeszczepów prawnych określona mianem „legalności” jest rozumiana jako skrócone odniesienie do zasięgu i efektywności instytucji prawnych. Stanowi ona sumę ważoną składników obejmujących efektywność sądownictwa, praworządność, brak korupcji, niskie ryzyko zerwania umowy i niskie ryzyko wywłaszczenia przez rząd²⁰². Autorzy ci wprowadzili pojęcie „efektu przeszczepu” (ang. *transplant effect*)²⁰³, polegającego na niedopasowaniu między istniejącymi wcześniej warunkami i instytucjami a przeszczepionym prawem, prowadzącym do osłabienia jego efektywności²⁰⁴.
- Efektywność przeszczepionego prawa – kryterium to, wymagające pomimo podobieństwa nazw odróżnienia od powyższego, zakłada, że przeszczep prawny ponosi porażkę, gdy przeszczepiona reguła prawna jest ignorowana przez odnośne podmioty w systemie przyjmującym²⁰⁵. Można w tym zakresie przyjąć konwencjonalne kryterium efektywności, skupiające się na rozbieżności między tym, co prawo stanowi, a tym, jak rzeczywiście zachowują się ludzie, jak również badać realne stosowanie prawa – w tym prawa przeszczepionego – przez ogół społeczeństwa²⁰⁶.
- Realizacja celów – dla niektórych autorów stanowi zasadniczy punkt wyjścia do oceny skuteczności

Legal Transplants, „Asian Journal of Comparative Law” 2019, t. 14, nr 2.

193 M. Cohn, *Legal Transplant Chronicles: The Evolution of Unreasonableness and Proportionality Review of the Administration in the United Kingdom*, „American Journal of Comparative Law” 2010, t. 58, nr 3, s. 597–602.

194 D. Nelken, *Towards...*, s. 46.

195 Tenże, *Comparatists and Transferability*, w: *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions*, red. P. Legrand, R. Munday, Cambridge 2003, s. 453.

196 H. Kanda, C.J. Milhaupt, *Re-Examining Legal Transplants: The Director’s Fiduciary Duty in Japanese Corporate Law*, „American Journal of Comparative Law” 2003, t. 51, nr 4, s. 890.

197 J. Jupp, *Legal Transplants as Tools for Post-Conflict Criminal Law Reform: Justification and Evaluation*, „Cambridge Journal of International and Comparative Law” 2014, t. 3, nr 1, s. 401.

198 D. Nelken, *Comparatists...*, s. 453.

199 B. Dufková, *Success...*, s. 27; D. Nelken, *Towards...*, s. 39.

200 D. Nelken, *Towards...*, s. 37.

201 Zob. B. Dufková, *Success...*, s. 29.

202 D. Berkowitz, K. Pistor, J.-F. Richard, *The Transplant Effect...*, s. 167, 183.

203 Tamże, s. 188–190.

204 Tamże, s. 171.

205 Zob. H. Kanda, C.J. Milhaupt, *Re-Examining...*, s. 890–891.

206 J. Torpman, F. Jörgensen, *Legal Effectiveness...*, dz. cyt.

przeszczepów prawnych²⁰⁷. Trzeba jednak wskazać, że przeszczep prawny niekoniecznie ma tylko jeden cel, stanowi cel jakiejś konkretnej grupy czy w ogóle ma jasny i osiągalny cel. Cele przeszczepów prawnych są różne w różnych czasach i w różnych miejscach. Często mają też charakter dalekosiężnych rezultatów, takich jak rozwój gospodarczy²⁰⁸.

- Dopasowanie do przyjmującego społeczeństwa i systemu prawnego – wymaga refleksji na temat tego, jak dane prawo będzie działać w społeczeństwie je przyjmującym²⁰⁹. Istotność dopasowania na różnych poziomach przekłada się na postulat uwzględnienia przy dokonywaniu przeszczepów prawnych wielu czynników, w tym poziomu rozwoju kraju, celów i motywacji stojących za reformami, charakterystyki systemu gospodarczego, politycznego i prawnego, mocnych i słabych stron kluczowych instytucji prawnych, charakterystyki społeczeństwa obywatelskiego, różnorodności regionalnej, kwestii kulturowych, charakterystyki populacji, czynników regionalnych i geopolitycznych, jak również specyfiki odnośnych gałęzi prawa²¹⁰.

Ostatnie z wymienionych kryteriów – dopasowanie (ang. *fit*) – może być rozpatrywane z jednej strony jako alternatywa przyjęcia lub odrzucenia przeszczepu prawnego²¹¹, a z drugiej strony jako pewna skala rozciągająca się od pełnej konwergencji z systemem źródłowym, przez różne poziomy transformacji przeszczepionego rozwiązania, aż po bezpośrednie jego odrzucenie²¹². Dostosowanie przenoszonego prawa do warunków miejscowych może być także traktowane nie tyle jako synonim powodzenia przeszczepu prawnego,

co jako warunek wstępny tego powodzenia czy jeden z wielu jego wymiarów²¹³.

6. Podsumowanie

Choć niniejszy artykuł jedynie w niewielkim stopniu referuje pierwotne tezy A. Watsona, odniesienie do pięćdziesiątej rocznicy wydania jego monografii *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law* nie jest przypadkowe. O znaczeniu tej publikacji – bez względu na różne możliwe stanowiska wobec poglądów jej autora – świadczy to, że jej podtytuł okazał się być samospełniającą się przepowiednią. Bogactwo literatury na temat przeszczepów prawnych, która powstała w ciągu ostatniego pięćdziesięciolecia, potwierdza, że przeszczepy prawne rzeczywiście są dziś podejściem do prawa porównawczego (ang. *an approach to comparative law*) – prawnoporównawczym paradygmatem.

Mimo iż wiele kwestii wciąż pozostaje kontrowersyjnych, o czym świadczą choćby zróżnicowane poglądy na charakter przeszczepów prawnych czy różne spojrzenia na kryteria oceny ich sukcesu, można powiedzieć, że w ujęciu przekrojowym z tej bogatej literatury wyłaniają się pewne spójne ramy intelektualne, za pomocą których można konstruktywnie rozpatrywać zróżnicowane przypadki przenoszenia rozwiązań prawnych między różnymi systemami prawnymi jako pewien całościowy zespół zjawisk. Prawnoporównawczy paradygmat przeszczepów prawnych każe zastanowić się nad tym, jakie skutki pociągają za sobą przekroczenie bariery między systemami prawnymi przez pewną treść czy metodę prawną, jakie są przyczyny tego zjawiska, jakie podmioty są w nie zaangażowane, co jest przenoszone, jaki przebieg mają te procesy oraz jak oceniać ich efekty.

W związku z powyższym upowszechnienie terminu »przeszczep prawny« w języku polskim, postulowane w niniejszym opracowaniu, może nie tylko służyć potrzebom uporządkowania terminologii, zwłaszcza w związku z ograniczeniami terminu »repcja«, lecz także stanowić szansę na spopularyzowanie literatury dotyczącej przeszczepów prawnych w rodzimej doktrynie. Jednocześnie paradygmat przeszczepów prawnych powinien być rozpatrywany w powiązaniu z innymi, pokrewnymi nurtami badań: dyfuzją

207 Zob. A.A. Alshorbagy, *On the Failure of a Legal Transplant: The Case of Egyptian Takeover Law*, „Indiana International & Comparative Law Review” 2012, t. 22, nr 2, s. 240, 243; C. Nowak, *Wpływ...*, s. 78.

208 D. Nelken, *Towards...*, s. 48.

209 Zob. A. Harding, *The Legal Transplants Debate: Getting Beyond the Impasse*, w: *Legal Transplants in East Asia and Oceania*, red. V. Breda, Cambridge 2021, s. 24.

210 Zob. R. Peerenboom, *Toward a Methodology for Successful Legal Transplants*, „The Chinese Journal of Comparative Law” 2013, t. 1, nr 1.

211 Zob. np. O. Kahn-Freund, *On Uses...*, s. 27.

212 M. Cohn, *Legal Transplant...*, s. 592–593.

213 Zob. B. Dufková, *Success...*, s. 48.

kulturową, dyfuzją innowacji i paradygmatem transferu polityk (którego komponenty są zresztą podobne do komponentów paradygmatu przeszczepów prawnych²¹⁴). To z kolei może sprzyjać większej interdyscyplinarności badań.

Teoria przeszczepów prawnych potwierdza także to, o czym przed 200 laty pisał książkę Jerzy Czartoryski, a mianowicie, że „nie ma hańby, przeciwnie, jest

jakie przypisuje się prawu wytworzonemu lokalnie?²¹⁷ Z pewnością tak, o ile jednak spełnione zostaną zawarte w tym pytaniu założenia – dojrzałości i konstruktywności. Literatura poświęcona przeszczepom prawnym wskazuje na nieoczywistość tego zjawiska i – co istotne – niepewność jego skutków. Proces przeszczepiania prawa wykracza poza mechaniczne kopiowanie²¹⁸, stanowiąc okazję do twórczego²¹⁹ wysiłku, często

Paradygmat przeszczepów prawnych może zwrócić większą uwagę prawodawców i praktyków prawa na złożoność przedmiotowego zjawiska, a także dostarczyć im narzędzi do konstruktywnego i dojrzałego czerpania z doświadczeń innych systemów prawnych.

powinnością korzystać z doświadczenia drugich” – przestrzegając jednak przed bezrefleksyjnym przejmowaniem cudzych praw²¹⁵. Czerpanie z doświadczeń innych ludzi jest praktyką znaną od początków cywilizacji²¹⁶. Czy zatem – jak pyta Stig Strömholm – dojrzałem i konstruktywnemu czerpaniu z najlepszych pomysłów innych oraz właściwemu ich wykorzystaniu nie można przypisywać walorów intelektualnych, postawy państwowej i rozsądku równych tym,

wymagającego adaptacji przyjmowanych elementów obcego prawa do lokalnych warunków społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturowych. Zestawu narzędzi w tym zakresie może dostarczyć prawodawcom i praktykom prawa prawnoporównawczy paradygmat przeszczepów prawnych²²⁰, który jednak przede wszystkim pozwala omawiane zjawisko dostrzec. Zdanie sobie z niego sprawy – zwłaszcza w przypadku prawodawców – umożliwi świadomą decyzję o tym, czy na istniejącą lukę w systemie prawnym odpowiedzieć tworzeniem oryginalnego prawa, czy też

- 214 Zob. D. Dolowitz, D. Marsh, *Who Learns...*, dz. cyt.; M. Evans, *Policy Transfer in Critical Perspective*, w: *New Directions in the Study of Policy Transfer*, red. M. Evans, London–New York 2010; T. Mering, *Policy Transfer...*, dz. cyt.; R. Rose, *Lesson-Drawing in Public Policy: A Guide to Learning Across Time and Space*, Chatham 1993.
- 215 L. Górnicki, *Prawo jako czynnik integracji państwa w latach II Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2011, t. 313, nr 3375, s. 136; A.J. Czartoryski, *Uwagi na marginesie rozprawy Ignacego Daniłowicza*, w: I. Daniłowicz, *Kodex Napoleona...*, s. 68.
- 216 D.P. Dolowitz, *A Policy-Maker's Guide to Policy Transfer*, „The Political Quarterly” 2003, t. 74, nr 1, s. 107.

- 217 S. Strömholm, *Comparative Legal Science – Risks and Possibilities*, w: *Law Under Exogenous Influences*, red. M. Suksi, Turku 1994, s. 5–7.
- 218 Zob. V. Breda, *Introduction*, w: *Legal Transplants in East Asia...*, s. 2.
- 219 Zob. J. Bardach, *Recepca...*, s. 86.
- 220 Zob. E. Gillman, *Legal Transplants in Trade and Investment Agreements: Understanding the Exportation of U.S. Law to Latin America*, „Georgetown Journal of International Law” 2009, nr 41, s. 282, 301.

przeszczepieniem istniejących zagranicznych rozwiązań²²¹. Jej podjęcie wymaga wyważenia zalet i wad obu możliwości²²². Prawnoporównawczy paradygmat przeszczepów prawnych może być także użyteczny dla dogmatyk poszczególnych gałęzi prawa, otwierając je szerzej na prawo porównawcze w ogóle – rozumiane nie tylko jako porównawcza metoda badania prawa, lecz – jak chciał A. Watson – jako samodzielny obszar badawczy: *an intellectual discipline in its own right*²²³.

Bibliografia

- Ajani G., *By Chance and Prestige: Legal Transplants in Russia and Eastern Europe*, „The American Journal of Comparative Law” 1995, t. 43, nr 1, s. 93–117.
- Alshorbagy A.A., *On the Failure of a Legal Transplant: The Case of Egyptian Takeover Law*, „Indiana International & Comparative Law Review” 2012, t. 22, nr 2, s. 237–266.
- Ancl M., *Znaczenie i metody prawa porównawczego*, przeł. K. Piasecki, Warszawa 1979.
- Avramović S., *In Memoriam: Alan Watson (1933–2018)*, „Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review” 2018, nr 4, s. 177–180.
- Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012.
- Bardach J., *Recepcja w historii państwa i prawa*, w: J. Bardach, *Themis a Clio czyli prawo a historia*, Warszawa 2001, s. 35–97.
- Beckstrom J.H., *Transplantation of Legal Systems: An Early Report on the Reception of Western Laws in Ethiopia*, „The American Journal of Comparative Law” 1973, t. 21, nr 3, s. 557–583.
- Berkowitz D., Pistor K., Richard J.-F., *The Transplant Effect*, „The American Journal of Comparative Law” 2003, t. 51, nr 1, s. 163–203.
- Bieś-Srokosz P., *‘Legal transplants’ w prawie administracyjnym. Studium przypadków*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2020, t. 30, nr 1, s. 21–31.
- 221 Zob. P. Grajzl, V.P. Dimitrova-Grajzl, *The Choice in the Lawmaking Process: Legal Transplants vs. Indigenous Law*, „American Law & Economics Association Annual Meetings” 2008, nr 4, s. 1.
- 222 Á. Fuglinszky, *The Reform of Contractual Liability in the New Hungarian Civil Code: Strict Liability and Foreseeability Clause as Legal Transplants*, „Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht / The Rabel Journal of Comparative and International Private Law” 2015, t. 79, nr 1, s. 75.
- 223 A. Watson, *Legal Transplants...*, s. 9; tenże, *Society...*, s. 140–141.
- Bobrzyński M., *O dawnym prawie polskim, jego nauce i umiejętności badaniu*, w: tegoż, *Szkice i studia historyczne*, t. 2, Kraków 1922, s. 298–375.
- Breda V., *Introduction*, w: *Legal Transplants in East Asia and Oceania*, red. V. Breda, Cambridge 2021, s. 1–10.
- Cairns J.W., *Watson, Walton, and the History of Legal Transplants*, „Georgia Journal of International & Comparative Law” 2013, t. 41, s. 637–696.
- Carvalho J., *Law, Language, and Knowledge: Legal Transplants from a Cultural Perspective*, „German Law Journal” 2019, t. 20, nr 1, s. 21–45.
- Cohn M., *Legal Transplant Chronicles: The Evolution of Unreasonableness and Proportionality Review of the Administration in the United Kingdom*, „American Journal of Comparative Law” 2010, t. 58, nr 3, s. 583–630.
- Czartoryski A.J., *Uwagi na marginesie rozprawy Ignacego Daniłowicza*, w: I. Daniłowicz, *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi. Rozprawa opracowana w roku 1818, na temat zadany przez Radę b. Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 1905.
- Czech T., *Konsorcjum kredytowe*, Warszawa 2011.
- Demarsin B., Pieters D., *Comparing Law*, Amsterdam 2023.
- Dezalay Y., Garth B., *The Import and Export of Law and Legal Institutions: International Strategies in National Palace Wars*, w: *Adapting Legal Cultures*, red. D. Nelken, J. Feest, Oxford–Portland 2001, s. 241–255.
- Doczekalska A., *Język prawny w tworzeniu i transpozycji prawa Unii Europejskiej. Procesy hybrydyzacji*, Warszawa 2021.
- Dolowitz D.P., *A Policy-Maker’s Guide to Policy Transfer*, „The Political Quarterly” 2003, t. 74, nr 1, s. 101–108.
- Dolowitz D.P., Marsh D., *Who Learns What from Whom: A Review of the Policy Transfer Literature*, „Political Studies” 1996, nr 44, s. 343–357.
- Dufková B., *Success in Legal Transplanting*, Praha 2022, <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/174718> (dostęp: 23.03.2024).
- Evan W.M., *Social Structure and Law: Theoretical and Empirical Perspectives*, Newbury Park 1990.
- Evans M., *Policy Transfer in Critical Perspective*, w: *New Directions in the Study of Policy Transfer*, red. M. Evans, London–New York 2010, s. 6–31.
- Ewald W.B., *Comparative Jurisprudence (II): The Logic of Legal Transplants*, „The American Journal of Comparative Law” 1995, t. 43, nr 4, s. 489–510.
- Farran S., Rautenbach C., *Introduction*, w: *The Diffusion of Law. The Movement of Laws and Norms Around the World*, red.

- S. Farran, J. Gallen, J. Hendry, C. Rautenbach, Farnham–Burlington 2015, s. 1–6.
- Fedtko J., *Legal Transplants*, w: *Elgar Encyclopedia of Comparative Law*, red. J.M. Smits, Cheltenham–Northampton 2006, s. 434–437.
- Frank J., *Civil Law Influences on the Common Law – Some Reflections on „Comparative” and „Contrastive” Law*, „University of Pennsylvania Law Review” 1956, t. 104, nr 7, s. 887–926.
- Frankenberg G., *Constitutional Transfer: The IKEA Theory Revisited*, „International Journal of Constitutional Law” 2010, t. 8, nr 3, s. 563–579.
- Frankenberg G., *Constitutions as Commodities. Notes on A Theory of Transfer*, „Comparative Law Review” 2013, t. 4, nr 1, s. 1–30.
- Fuglinszky Á., *The Reform of Contractual Liability in the New Hungarian Civil Code: Strict Liability and Foreseeability Clause as Legal Transplants*, „Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht / The Rabel Journal of Comparative and International Private Law” 2015, t. 79, nr 1, s. 72–116.
- Gargarella R., *Constitutional Grafts and Social Rights in Latin America*, w: *Order from Transfer: Comparative Constitutional Design and Legal Culture*, red. G. Frankenberg, Cheltenham–Northampton 2013, s. 322–348.
- Giaro T., *The Wave of Transfers: An East-European Chapter in the Civil Law Tradition*, „Comparative Law Review” 2023, t. 14, nr 2, s. 33–57.
- Gillman E., *Legal Transplants in Trade and Investment Agreements: Understanding the Exportation of U.S. Law to Latin America*, „Georgetown Journal of International Law” 2009, nr 41, s. 263–301.
- Glaser M., Bertolini L., Brömmelstroet M. te, Blake O., Ellingson C., *Learning through Policy Transfer? Reviewing a Decade of Scholarship for the Field of Transport*, „Transport Reviews” 2022, t. 42, nr 5, s. 626–644.
- Górnicki L., *Prawo jako czynnik integracji państwa w latach II Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2011, t. 313, nr 3375, s. 111–146.
- Grajzl P., Dimitrova-Grajzl V.P., *The Choice in the Lawmaking Process: Legal Transplants vs. Indigenous Law*, „American Law & Economics Association Annual Meetings” 2008, nr 4, s. 1–45.
- Grande E., *Legal Transplants and the Inoculation Effect: How American Criminal Procedure Has Affected Continental Europe*, „The American Journal of Comparative Law” 2016, t. 64, nr 3, s. 583–618.
- Graziadei M., *Comparative Law, Transplants, and Receptions*, w: *The Oxford Handbook of Comparative Law*, red. M. Reimann, R. Zimmermann, Oxford 2019, s. 441–473.
- Graziadei M., *Legal Transplants and the Frontiers of Legal Knowledge*, „Theoretical Inquiries in Law” 2009, t. 10, nr 2, s. 723–743.
- Halban A., *Wpływy obce jako samodzielny przedmiot badań w zakresie prawa*, w: *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. 1. Referaty, Lwów 1925, s. 1–2.
- Halliday T.C., Osinsky P., *Globalization of Law*, „Annual Review of Sociology” 2006, nr 32, s. 447–470.
- Harding A., *The Legal Transplants Debate: Getting Beyond the Impasse*, w: *Legal Transplants in East Asia and Oceania*, red. V. Breda, Cambridge 2021, s. 13–33.
- Husa J., *A New Introduction to Comparative Law*, Oxford–London 2015.
- Husa J., *Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence. Reflections on the Rule of Law*, „Chinese Journal of Comparative Law” 2018, t. 6, nr 2, s. 129–158.
- Huxley A., *Jeremy Bentham on Legal Transplants*, „Journal of Comparative Law” 2007, t. 2, nr 2, s. 177–188.
- Jodkowski K., *Wspólnoty uczonych, paradygmaty i rewolucje naukowe*, Lublin 1990.
- Jupp J., *Legal Transplants as Tools for Post-Conflict Criminal Law Reform: Justification and Evaluation*, „Cambridge Journal of International and Comparative Law” 2014, t. 3, nr 1, s. 381–406.
- Kahn-Freund O., *On Uses and Misuses of Comparative Law*, „Modern Law Review” 1974, t. 37, nr 1, s. 1–27.
- Kanda H., Milhaupt C.J., *Re-Examining Legal Transplants: The Director’s Fiduciary Duty in Japanese Corporate Law*, „American Journal of Comparative Law” 2003, t. 51, nr 4, s. 887–902.
- Kocourek A., *Factors in the Reception of Law*, „Tulane Law Review” 1936, nr 10, s. 209–230.
- Kraushar A., *Przedmowa wydawcy*, w: I. Daniłowicz, *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi. Rozprawa opracowana w roku 1818, na temat zadany przez Radę b. Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 1905, s. 1–23.
- Krauz-Mozer B., Borowiec P., *Globalizacja, globalizm, globalność – wprowadzenie*, w: *Globalizacja – nieznośne podobieństwo? Świat i jego instytucje w procesie uniformizacji*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2009, s. 7–17.
- Król M.Z., *Legal Culture and Legal Transplants*, w: *Rapports Polonais: XVIIIe Congrès International de droit comparé XVIIIth Congress of Comparative Law Washington, 25.VII–1.VIII.2010*, red. B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, Łódź 2010, s. 7–16.
- Kuczyńska H., *Analiza porównawcza modelu rozprawy głównej. Między kontryktoryjnością a inkwizycyjnością*, Warszawa 2022.

- Kuczyńska H., *O modelowym podejściu do postępowania karnego*, „Przeгляд Sądowy” 2017, nr 4, s. 5–23.
- Kulms R., *Optimistic Normativism after Two Decades of Legal Transplants and Autonomous Developments*, w: *Private Law in Eastern Europe: Autonomous Developments or Legal Transplants?*, red. C. Jessel-Holst, R. Kulms, A. Trunk, Tübingen 2010, s. 7–14.
- Kusik P., *Legal Transplants and Legal Translation: A Case Study of the Borrowing of the U.S. Limited Liability Partnership into the Polish Legal System*, „Perspectives” 2024, s. 1–16.
- Kutrzeba S., *Kilka uwag o recepcji w prawie*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Leona Pnińskiego*, t. 2, Lwów 1936, s. 31–36.
- Kviatke B., *Explaining Legal Transplants: Transplantation of EU Law into Central Eastern Europe*, Oisterwijk 2015.
- La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A., *The Economic Consequences of Legal Origins*, „Journal of Economic Literature” 2008, t. 46, nr 2, s. 285–332.
- Langer M., *From Legal Transplants to Legal Translations: The Globalization of Plea Bargaining and the Americanization Thesis in Criminal Procedure*, „Harvard International Law Journal” 2004, t. 45, nr 1, s. 1–64.
- Legrand P., *Comparative Legal Studies and Commitment to Theory*, „The Modern Law Review Limited” 1995, nr 58, s. 262–273.
- Legrand P., *Issues in the Translatability of Law*, w: *Nation, Language, and the Ethics of Translation*, red. S. Bermann, M. Wood, Princeton–Oxford 2005, s. 30–50.
- Legrand P., *Negative Comparative Law*, „Journal of Comparative Law” 2015, t. 10, nr 2, s. 405–454.
- Legrand P., *The Impossibility of „Legal Transplants”*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law” 1997, nr 4, s. 111–124.
- Leszczyński L., *Konwergencja w prawie a uniwersalizacja aksjologii prawnej. Przykład recepcji prawa i dialogu orzeczniczego*, w: *Konwergencja czy dywergencja kultur i systemów prawnych?*, red. O. Nawrot, S. Sykuna, J. Zajadło, Warszawa 2012, s. 103–115.
- Lin L.-W., *Legal Transplants through Private Contracting: Codes of Vendor Conduct in Global Supply Chains as an Example*, „American Journal of Comparative Law” 2009, t. 57, nr 3, s. 711–744.
- Longchamps de Bérier F., *‘Common law’ a dekodyfikacja i globalizacja prawa*, w: *Dekodfikacja prawa prywatnego w europejskiej tradycji prawnej*, red. F. Longchamps de Bérier, Kraków 2019, s. 19–51.
- Maroń G., *Wstęp do prawoznawstwa*, Rzeszów 2011.
- Mering T., *‘Policy transfer’ (europeizacja)*, w: *W kręgu pojęć i zagadnień współczesnej polityki społecznej*, red. B. Rysz-Kowalczyk, B. Szatur-Jaworska, Warszawa 2016, s. 325–336.
- Michaels R., *„One Size Can Fit All” – Some Heretical Thoughts on the Mass Production of Legal Transplants*, w: *Order from Transfer: Comparative Constitutional Design and Legal Culture*, red. G. Frankenberg, Cheltenham–Northampton 2013, s. 56–78.
- Mika A., *Szczepienie i przeszczepianie roślin sadowniczych*, Warszawa 1978.
- Miller J., *A Typology of Legal Transplants: Using Sociology, Legal History and Argentine Examples to Explain the Transplant Process*, „The American Journal of Comparative Law” 2003, t. 51, nr 4, s. 839–885.
- Mistelis L.A., *Regulatory Aspects: Globalization, Harmonization, Legal Transplants, and Law Reform – Some Fundamental Observations*, „International Lawyer” 2000, t. 34, nr 3, s. 1055–1069.
- Montesquieu, *O duchu praw*, przeł. T. Boy-Żeleński, Warszawa 2012.
- Morin J.-F., Gold E.R., *An Integrated Model of Legal Transplantation: The Diffusion of Intellectual Property Law in Developing Countries*, „International Studies Quarterly” 2014, t. 58, nr 4, s. 781–792.
- Nelken D., *Comparatists and Transferability*, w: *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions*, red. P. Legrand, R. Munday, Cambridge 2003, s. 437–466.
- Nelken D., *Towards a Sociology of Legal Adaptation*, w: *Adapting Legal Cultures*, red. J. Feest, D. Nelken, Oxford–Portland 2001, s. 7–54.
- Nou J., Nyarko J., *Regulatory Diffusion*, „Stanford Law Review” 2022, t. 74, s. 897–968.
- Nowak C., *Przeszczepy prawne jako instrument hybrydyzacji prawa*, „Studia Prawnicze” 2014, nr 3, s. 5–27.
- Nowak C., *Wpływ procesów globalizacyjnych na polskie prawo karne*, Warszawa 2014.
- Nowicka E., *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa 2006.
- Oplustil K., Radwan A., *Company Law in Poland: Between Autonomous Development and Legal Transplants*, w: *Private Law in Eastern Europe: Autonomous Developments or Legal Transplants?*, red. C. Jessel-Holst, R. Kulms, A. Trunk, Tübingen 2010, s. 445–493.
- Örücü E., *Law as Transposition*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2002, t. 51, nr 2, s. 205–223.
- Örücü E., *The Enigma of Comparative Law: Variations on a Theme for the Twenty-First Century*, Leiden 2004.
- Paradygmat*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Paradygmat> (dostęp: 22.03.2024).
- Paradygmat*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/41962/paradygmat/5171690/badan> (dostęp: 22.03.2024).

- Peerenboom R., *Toward a Methodology for Successful Legal Transplants*, „The Chinese Journal of Comparative Law” 2013, t. 1, nr 1, s. 4–20.
- Perju V., *Constitutional Transplants, Borrowings and Migrations*, w: *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, red. M. Rosenfeld, A. Sajó, Oxford 2012, s. 1304–1327.
- Perry R.W., *Diffusion Theories*, w: *Encyclopedia of Sociology*, red. E.F. Borgatta, R.J.V. Montgomery, New York 2000, s. 675–681.
- Pomykański A., *Innowacje*, Łódź 2001.
- Przeszczepiac, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/przeszczepiac;5485212.html> (dostęp: 21.03.2024).
- Przeszczepić – przeszczepiac, <https://sjp.pwn.pl/sjp/przeszczepic;2511329.html> (dostęp: 21.03.2024).
- Przeszczepienie, Narodowy Korpus Języka Polskiego, <https://cli.re/AAp1zm> (dostęp: 21.03.2024).
- Qi Y., Ruobing W., Cao N., Chao X., *When a Judicial Mistake Went Viral: The Diffusion of Law in China*, „The China Review” 2022, t. 22, nr 3, s. 73–106.
- Ratajczak Z., *Człowiek w sytuacji innowacyjnej*, Warszawa 1980.
- Reszczyński J., *Recepcja prawa jako zjawisko kulturowe*, w: *Vetera novis augere*. *Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. 2, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, Kraków 2010, s. 881–889.
- Rivero J., *Les phénomènes d'imitation des modèles étrangers en droit administratif*, w: *Miscellanea W.J. Ganshof van der Meersch: studia ab discipulis amicisque in honorem egregii professoris edita*, t. 3, red. W.J. Ganshof van der Meersch, Bruxelles 1972, s. 619–659.
- Rogers E.M., *Diffusion of Innovations*, New York 2003.
- Rose R., *Lesson-Drawing in Public Policy: A Guide to Learning Across Time and Space*, Chatham 1993.
- Rostowski J., *Przeszczepy instytucjonalne w ramach transformacji polskiej gospodarki i systemu politycznego*, w: *Wzrost gospodarczy czy bezpieczeństwo społeczne? W stronę konkurencyjnego modelu społeczno-ekonomicznego dla Unii Europejskiej*, red. W. Bieńkowski, M.-J. Radło, Warszawa 2010, s. 138–156.
- Samuel G., *An Introduction to Comparative Law Theory and Method*, Oxford–Portland 2014.
- Short J.L., *Transplanting Law in a Globalized World: Private Transnational Regulation and the Legal Transplant Paradigm*, w: *Comparative Law and Regulation*, red. F. Bignami, D. Zaring, Cheltenham–Northampton 2016, s. 430–444.
- Siems M., *Comparative Law*, Cambridge 2019.
- Siems M., *Malicious Legal Transplants*, „Legal Studies” 2018, t. 38, nr 1, s. 103–119.
- Simpson J., *Oxford English Dictionary*, Oxford 2009 (CD).
- Spamann H., *Contemporary Legal Transplants: Legal Families and the Diffusion of (Corporate) Law*, „Brigham Young University Law Review” 2009, nr 6, s. 1813–1878.
- Stawecki T., *Konwergencja i dywergencja porządków prawnych w sferze tworzenia prawa*, w: *Konwergencja czy dywergencja kultur i systemów prawnych?*, red. O. Nawrot, S. Sykuna, J. Zajadło, Warszawa 2012, s. 24–73.
- Strömholm S., *Comparative Legal Science – Risks and Possibilities*, w: *Law Under Exogenous Influences*, red. M. Suksi, Turku 1994, s. 5–29.
- Szpak J., *Kontrowersje wokół zagadnienia „legal transplants”*, „Acta Erasiana” 2011, t. 1, s. 53–71.
- Szymczak I., *Dobór ekwiwalentnych rozwiązań prawnych w procesie transplantacji prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2015, t. 77, nr 4, s. 29–39.
- Tarde G., *The Laws of Imitation*, przeł. E. Clews Parsons, New York 1903.
- Teubner G., *Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences*, „The Modern Law Review” 1998, t. 61, nr 1, s. 11–32.
- Tokarczyk R., *Komparatystyka prawnicza*, Kraków 1999.
- Tokarczyk R., *Tworzenie prawa. Pomiędzy kulturą prawa stanowionego i kulturą ‘common law’*, w: *Konwergencja czy dywergencja kultur i systemów prawnych?*, red. O. Nawrot, S. Sykuna, J. Zajadło, Warszawa 2012, s. 3–24.
- Tokarczyk R., *Wprowadzenie do komparatystyki prawniczej*, Lublin 1989.
- Torpman J., Jörgensen F., *Legal Effectiveness: Theoretical Developments on Legal Transplants*, „ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie / Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy” 2005, t. 91, nr 4, s. 515–534.
- Tran K., Pham N.H., Nguyen Q.-A.L., *Negotiating Legal Reform through Reception of Law: The Missing Role of Mixed Legal Transplants*, „Asian Journal of Comparative Law” 2019, t. 14, nr 2, s. 175–209.
- Transplant, <https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english/transplant> (dostęp: 21.03.2024).
- Transplant, https://www.etymonline.com/word/transplant#etymonline_v_16898 (dostęp: 21.03.2024).
- Transplantacja, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/transplantacja;5508359.html> (dostęp: 21.03.2024).
- Transplantacja, <https://sjp.pwn.pl/sjp/transplantacja;2578540.html> (dostęp: 21.03.2024).
- Transplantacja, Narodowy Korpus Języka Polskiego, <https://cli.re/dmNYka> (dostęp: 21.03.2024).

- Transplantat*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/transplantat;2578541.html> (dostęp: 23.03.2024).
- Transplantować*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/78252/transplantowac> (dostęp: 21.03.2024).
- Tunia A., *Recepcja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*, Lublin 2015.
- Twining W., *Diffusion of Law: A Global Perspective*, „The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law” 2004, t. 36, nr 49, s. 1–45.
- Twining W., *Social Science and Diffusion of Law*, „Journal of Law and Society” 2005, t. 32, nr 2, s. 203–240.
- Walton F.P., *The Historical School of Jurisprudence and Transplantations of Law*, „Journal of Comparative Legislation and International Law” 1927, t. 9, nr 4, s. 183–192.
- Watson A., *Aspects of Reception of Law*, „American Journal of Comparative Law” 1996, t. 44, nr 2, s. 335–351.
- Watson A., *From Legal Transplants to Legal Formants*, „American Journal of Comparative Law” 1995, t. 43, nr 3, s. 469–476.
- Watson A., *Legal Transplants and Law Reform*, „Law Quarterly Review” 1976, nr 92, s. 79–84.
- Watson A., *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*, Athens–London 1993.
- Watson A., *Society and Legal Change*, Philadelphia 2001.
- Watson A., Jońca M., *Zapóżyczenia to droga, na której rozwija się prawo*, „Zeszyty Prawnicze” 2012, t. 12, nr 1, s. 181–198.
- Wise E.M., *The Transplant of Legal Patterns*, „The American Journal of Comparative Law” 1990, t. 28, Suppl. 1, s. 1–22.